Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

РЕСПУБЛИКА: ооң хүн бүрү амыдыралы

МАРГЫЛДАА ЭГЕЛЭЭН

Дүүн найысыладың Национал парыгынга Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүү маргылдаазы эгелээн. Ооң байырлыг ажыдыышкыны Национал паркка болган.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Тыванын волейболистеринге байыр чедирип чүве чугаалааш, спортчу чидиг демиселге, ажыл-ижинге, амыдыралынга чедиишкиннерлиг болурун күзээн.

ТР-нин Чазак Баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап чүве чугаалааш, чанчыл апарган бо маргылдаа Тыванга спорттун бо хевирин хөгжүдеринге улуг идигни бергенин, спортчуларнын мергежилининг өзүп турарын, моон соңгааргы кылыр базымнарны толарткан.

Тыва Республиканың күрүне тугун ук маргылдаанын эрткен чылгы тиилекчилери— Сүт-Хөл кожуунунуң болгаш Тыванын күрүне университединиң командаларының төлээлери кедүрген.

Баштай херээженнер командалары маргылдааны эгелээн. Чадааның болгаш олимпийжи курлавыр училищезиниң волейболистери ужурашкан. Чадаанажылар удурланыкчызын 3:1 санга уткаш, тиилелгеже орукту ажыткан.

Маргылдаалар июль 14-ке чедир үргүлчүлээр.

Бистиң корр.

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 93 (15778) ◆ 1996 чылдың июль 11, четверг ◆ Ат салган шагы 20.45 ⇕ Садар өртээ 500 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ХОВУ-ШӨЛДЕРНИ ЭРГИЙ КЕЗИП ЧОРААШ...

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен субботада Кызыл кожуунуң «Тиилелге» болгаш «Шамбалыг» совхозтарының хову-шөлдерин эргип, тараа культураларының үнүп турарының нийти байдалдары-биле танышкан.

Бо чылдын апрель-май айларында республика девискээринге чаъс-чайык эвээш-даа болган болза, аллы айнын барык ийиги чартыындан эгелээн чаъстаашкынның түннелинде, ук ажыл-агыйларның девискээринде тараанын үнүп турары багай эвес болуп турар. Черле ынчаш, бо черлерде черниң хөрзүнү элээн шыгый берген болганындан, тараа сывы дескизи-биле үнүп келген.

Ындыг-даа болза, шамбалыгжыларның талазындан алырга, кажан черни болбаазырадып, аштап ап турар үеде белеткелди чедир чорутпаанындан ам үнүп турар тараа сывынын аразында чашпан болгаш өске-даа бок үнүштер көвүдеп турар апарган. Оон аңгыла, Эрзин чоруткан улуг оруктан суурже эвр черниң чоогунда дескилештир үнүп келген тараа сывын ол чоок-кавының араттарының, суурнун чурттакчыларының база өске-даа кижилерниң хуу инектери саза базып, кырынга андаштанып каапкан. Малмаганның эвлери ону билбээченнеп эрттирип, а Шамбалыг суму чагыргазы ол талазы-биле тодаргай хемчеглер албайн турары хомуданчыг. Бодап-даа көрүнер, бо чазын республиканың ажыл-агыйлары чаштырар үрезин чок кайы хире бергеп турду! Үрезин тывылбас боорга, республиканың Президентизи, Чазаа ындындала чедишпес акша-төгериниле оон-моон үрезин дилеп, чеглинип, сумуларга тараа тарып алзын дээш «Революцияның чалбыыжы» совхозтан аар өртектиг үрезинни база саткан болгай. Ам мынчаар түрептүреп, чажып алган каш борбак үрезинивисти малга саза бастырып алырыска болур бе?! Азы ажыы-биле чугаалаарга, тывалар ам-даа аш-чут деп чүвени билбейн турарыыс ол бе, азы артыыста сая-сая малывыс амдаа хөй деп турарывыс ол ыйнаан. Ам бо чылын дүжүт ажаап албас болзувусса, келир чылын биске кым-даа тараа бербес дээрзинин дугайында моон мурнунда Президент үргүлчү чугаалап, сагындырып турганын черле утпас болза эки. Ол хамаанчок, бо чылгы тараа үрезинин барыын зонанын бүгү ажыл-агыйлары чүгле суггаттыг черлерге чаштырган болгай. Шак мындыг өө-харыысалга чок болур болзувусса, шынап-ла, бо чылын дүжүт алырының дугайында черле бодаан-даа херээ чок эвеспе...

Ш. Д. Ооржак ол хүн «Чедер» курортка база четкен болгаш ында бо чылын дыштанылганы организастап турарының дугайында база сонуургап көрген.

Бо чылдан эгелеп «Чедер» курорт (Социал страхование фондузу) дыштанган чонну эмнеп, ашкарып-чемгербишаан, болу дузалал ажылагыйлыг чер апарган дээрзин оон директору Савин Ондар Президентиге тайылбырлап бергеш, чурттаар, эмненир болгаш дыштаныр черлерни көргүскен.

Курорт бодунуң дузалал ажыл-агыйында бо чылын чуургалаар 250 дагааны тулуп турар. Ында 30 хире хаванны, 100 касты, саар инектерни, молдургаларны, хымыс белеткээри-биле 5 бени азырап турар. Оон аңгыда, эки хөрзүннүг черде 2 гектар шөлде картофельди олуртуп алган. Курорттуң пекарнязында амданныг чаагай хлебти Чечена болгаш Виктор Шулуу олар бирги сезондан эгелээш быжыра берген.

Дузалал ажыл-агыйын чорударынга хөй уруг-дарыглыг малчын Х. Монгуш кызымак чоруун көргүзүп, бодунуң ажы-төлү-биле дүнхүн чок ажыллап турар. Ол хире хөй-янзы кушту, малмаганны чаңгыс хүн ажаапкарактаары безин белен эвес херек. Эр хейлер!

«Чедерде» база бир өөрүнчүг чаа чүүл — бо чылдан эгелеп ында бичии уругларны ада-иелери-биле дыштандырып турар апарган. Ол дээрге эрткен чылын ТР-ниң Президентизиниң, Чазааның доктаадын тургусканы «Тыванын уруглары» деп улуг программаның чамдык чүүлдериниң амыдыралга боттанып турарының бир херечизи ол.

Бөгүнде, ылаңгыя көдээ чонда, акша-төгерик чогун барымдаалааш, курорттуң удуртулгазы акша орнунга чондан эътти хүлээп алгаш, оон өртээнин шаа-биле эмнеп турарын практика кырында ажыглап эгелей берген. Акша-төгерик чок, мындыг нарын үеде ону моон-даа сонгаар сайзырадып уламчылаар болза, кайы-даа талага ажыктыг болур дээрзин Президент деткип чугаалаан.

Курорт бо чылын эмчи специалистер болгаш ажылчыннар-биле четчир кылдыр хандырытынган, Эмненир, чурттаар корпустар болгаш дыштаныр черлерни багай эвес белеткээн. Чайгы сезон эгезинден тура ам 400 ажыг кижи кадыкшылын экижиткен. Аъш-чем талазы-биле хомудал чок.

Кыш-чай дивейп, ажылдаар чаа корпустуң тудуун август айда дужаап киирер. Ынчап кээрде, чамдык кижилер кыжын безин эмнедип алыр аргалыг апаар.

Сөөлгү үеларде Балгазындан киирген чырык бо-ла өже бээр апарган. Ынчангаш ол чырыкты Кызылдан дорт киирериниң дугайында курорт удуртулгазы, дыштанган чон Президентиге чугаалап берген. Ш. Д. Ооржак оларның ол дилээн деткип, дузалаары эргежок чугула апарган-даа дээрзин айыткан. Ниитизи-биле алырга, курорт бодун боду хандыртынар дээш бүгү чүүлдерни кылып турар. Чоннуң дыштанылгазын организастап турары багай эвес. Үешаг чеже-даа нарын, берге болза, курорт моон-даа соңгаар улам сайзырап, хөгжүүр апаар дээрзин чугаажок.

— Кижилер ажылды кылып, хире шаа-биле кызып турар болганда, Президент-даа, Чазак-даа оларны үргүлчү деткиир апаар — деп, Шерит-оол Дизижикович түннелинде чугаалаан.

Виктор КАРА-САЛ.

Красноярскаэронавигациянын Тывада филиалының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Агаар транспортун хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда кызымак ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Васильков Василий Андреевич — радиотехниктиг херекселдериниң болгаш харылзаа ажыглалының начальниги.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Губанов Сергей Ивановичини — самолеттар хондурарының радиолокация системазының башкарыкчы инженери.

Никипелов Владимир Александровичини — агаарга шимчээшкин башкарарының диспетчери.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың июль 9.
№ 473. Кызыл хоорай.

«Тыванын авиаоруктары» акционер ниитилелдиң ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Агаар транспортун хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда кызымак ажылы дээш

Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медалы-биле шаңнаары болза:

Лихачев Владимир Леонтьевичини — «Тыванын авиаоруктары» АН-ниң аэродромнар ажыглалының талазы-биле инженери.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Панов Владимир Васильевичиге — «Тыванын авиаоруктары» АН-ниң ужудулга отрядының командири.

Калугина Галина Васильевнага — Кызылдың гидрометеоалбанының начальниги.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Оюн Мерген Даваевичини — «Тыванын авиаоруктары» АН-ниң авиатехниктиг албанының техниги,

Шоев Евгений Ивановичини — ЯК-40-ниң бортмеханиги,

Зеленова Вера Григорьевнаны — «Тыванын авиаоруктары» АН-ниң черден хайгаараалдың ажыглал киллдизиниң начальниги.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың июль 9.
№ 474. Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының Күрүне шаңналдары-биле кадык камгалал ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Михаил Алексеевич КОВАЛЕВКА — Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи,

Александр Николаевич ЛЕШИНСКИИГЕ — Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи,

Валерий Петрович НАСЮРЮНГЕ — Тыва Республиканың республика эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи,

Леонид Моисеевич ЭЙДУМОВКА — Тыва Республиканың республика стоматология поликлиниказының кол эмчизи.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1996 чылдың июнь 13.
№ 877.

ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бөгүн, июль 11-де Моолга улусчу революцияның тиилээнинин 75 чылынын байырлалын Моолдуң ажылчы чону калбаа-биле демдеглеп турар.

Тыва Республикада Моолдун консулу Баатар Мянганбаярга бистиң корреспондентивис байырлал бүдүүзүнде ужурашкаш, Моолда сөөлгү чылдарда кандыг чаартылгалар, өскерилгелер болганын, байырлалды ажылчы чон канчаар уткуп, байырлап турарын сонуургап айтырган.

Төп Азияда эрте-бурунгу күрүнелерниң бирээзи Моолга 1921 чылдың июль 11-де улусчу революция тиилээн, ону чылдың-на демдеглеп, эрттирери чанчыл болу берген. Бөгүн Моолдун ажылчы чону улусчу революцияның тиилээнинин 75 чылын калбаа-биле демдеглеп, байырлап турар — деп, консул бодунун чугаазын эгелээн. — Социалистиг лагерь болгаш күүлүг Совет Эвилели буступ дүшкен соонда, Моолдун экономиказынын хөгжүлдезинге, чонунун амыдыралынга биче эвес бергедээшкиннер, шаптараазыннар таварышканы хөйге билдингир. Ындыг болганындан эрги езу-биле ажылдап, чурттаары болдунмас, чуртка чаартылгалар болгаш өскерлиишкиннер эргежок чугула херек болу берген. Ону чурттун демократтыг күштери боттандырып шыдаанындан чаартылгалар чуртта бар. Чурт рынок экономиказынче шилчип кирген. делегейнин сайзырангай чурттары-биле экономиктиг харылзааны тудуп, ону улам калбартыр хемчеглерни ап турар. Рынок экономиказынче шилчээни болунун баштайгы багай эвес түннеллерин бере берген. Гозан чылдарнын эгезинде чурттун экономиказы буурап бадып турган болза, ам улус ажыл-агыйынын чамдык адырларының көргүзүглери экижип орар. Чурттун экономиказының кол адыры— көдээ ажыл-агый болгай. Бо адырже кичээнгейни Чазак салып турар. Ылаңгыя мал ажылынга хуужудулганы боттандырганы түннелдерни берген. Чуртта малдың 90 хуузун хуужуткан. Малдың баш саны 26,8 миллион четкен, ону 30 миллион баш чедирер сорулганы салган ажылдап турар.

1994 чыл-биле деннээрге, чурттун ниити продукциязы 1995 чылда 6 ажыг хуу өзүлделг болган. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар чыл келген тудумна быжыгып, калбарып орар. Россия, Япония, Казахстан, Швейцария, Америка, Кыдат болгаш өске-даа сайзырангай чурттар-биле Моол садыглажып турар. Даштыкы садыглажыышкынның 52 хуузу Россияга онаажыр. Демократияның оруу-биле шын чоруп орарывыстан эде тургустуунушкунуң чорудулгазы, рынок экономиказы чогумчалыг боттанып турар деп дидимиби-биле ам чугаалап болур бис.

Россия Федерациязы биле Моолдун аразында харылзаалар бүгү угланыышкыннар-биле хүн келген тудум-на калбарып, быжыгып турарын бо байырлал хүнүнде сеткил ханыышкын-биле демдеглээр бодаан мен. 1993 чылда Моолдун Президентизи П. Очирбат биле Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин ийи чурттун аразында кады ажылдажылга, найыралчы харылзаалар дугайында Керээге ат салган. Ол документ езугаар ийи чурттун аразында харылзаалар чаа хевирлиг болгаш утка-шынарлыг хөгжүп турар.

Моол-биле болгаш оон Тыванын кожазында аймактары-биле Тыва Республиканың аразында кады ажылдажылга найыралчы харылзаалар база-ла быжыгып, хөгжүп турарын чугаалаар бодадым. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен чылдын апрель айда Моолга албанның аян-чоруун кылып чорааш, Моолдун Президентизи П. Очирбат болгаш Моолдуң Чазак даргазының оралакчызы Ч. Пүрэвдорж-биле ужуражып, чугаалажыышкыннарны, дугуржулгаларны чоруткан. Оон түннелинде, Моол биле Тыва Республиканың аразында кады ажылдажылгалар дугайында протоколдарга ат салган. Ында садыг-экономика, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле ийи чурттун аразынга үү кылдынарын тодаргай айыткан. Ону боттандырарының хемчеглери алдынып турар. Дугуржулга езугаар Моолдуң барын аймактарының бирээзинге Тыва Республиканың төлээзин тургузары көрдүнген, ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп турар. Чүге ону барыын аймактарның бирээзинге тургузарыл дээрге, Тыва Республика болгаш Россияның Сибирь девискээринде республикалар, крайлар, областар-биле экономиктиг харылзааларны калбартырынга эптиг, таарымчалыг болур. Бо бүгүден алырга, Россия биле Моолдун аразында харылзааларны улам калбартыр.

Бөгүн — Моолдуң национал байырлалы

Моолдуң ажылчы чону бодунун национал байырлалын төлептиг уткуп турарлар. Ол дугайында үстүнде адааным сан-чурагайлар, чижектер тодаргай херечизи болур. Байырлалды белеткээр болгаш эрттирер тускай Чазак комиссиязы ажылдап турган. Ол ышкаш аймактарга, сумуларга ындыг комиссиялар ажылдаан. Байырлалга чурт эки белеткенген, ам чер болганда найыр-дой эгелей берген. Бо хүн мөге хүрежиниң, ча адарының, аът чарыжының маргылдаалары болгаш культура хемчеглери чурттун чер болганга болуп эртер.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

Даарта — Тыванын ужар чүүлүнүң 50 чылы

БУЛУТТУГ ДЭЭРНИҢ АДАА-БИЛЕ...

Кандыг-даа мергежилдиң кижилери боттарының профессионал байырлалын чылдың-на демдеглеп эрттирип турарлар. А Тыванын ужар чүүл ажылдакчыларының бо байырлалы онзагай—даарта, июль 12-де, Тыванын ужар чүүл ажылдакчылары республикага ужар чүүлдүң сайзырап келгениниң чартык чүс чыл оюн демдеглеп эрттирерлер. А Тыванын авиаторларының чугаалап турары ышкаш, бо байырлал, шынап-ла, чүгле ужар чүүл ажылдакчыларының эвес, а бүгү тыва чоннуң байырлалы болур-дур, чүге дээрге Тывага баштайгы автомобиль кестүп келгениниң соонда, баштайгы самолет ужуп кээп, шуут-ла тоолчургу чугааны, бодалды ынчангы ону магадаан кижилерниң аразынга болдурган, доюлдурган. Ол, шынап-ла, чоннуң бодап чорааны күзелиниң, тоолдарда «ужар-хевистерниң» амыдыралда боттанып келгени-дир.

Тыванын ужар чүүлүнүң 50 чыл оюнга уткуштур «Тыванын авиаоруктары» акционер ниитилелдиң коллективиниң уткулга хуралы июль 9-та болуп эрткен. Ону ужудуушкун отрядының командири В. В. Панов ажыткаш, «Тыванын авиаоруктары» акционер ниитилелдиң чиңгине директору В. Г. Музалевка сөс берген. Коллектив кежигүннериниң бо байырлалга уткуштур бедик көдүрлүүшкүннүг ажылдап турарынга өөрүп четтириишкиннин сөстерин чугаалааш, мурнакчы ажылдыларга өртектиг белектерни болгаш коллективтиң хүндүлел бижиктерин байырланчыг байдалга ол тывыскан.

1946 чылдың июль 12-де Тывага хамааты ужар чүүлдүң башгайгы кезээ тургустунган. Чартык чүс чылдың дургузунда Тыванын авиабудүрүлгези самолеттар ужудуп үнер шөлдүң чанынга казанак бажыннардан эгелээш, амгы үеним аэродром комплекизинге чедир улуг хөгжүлдени алганы шуптувуска билингир. Ол үеде баштайгы Р-5 деп бичии самолеттардан эгелээш, бөгүнгү ЯК-42-ге чедир ам ужудуп турар апарган болгай бис.

Булуттуг дээрниң адаа-биле ужудуп турар, чалгынналган тыва кижиниң бөгүнгү амыдыралы, шынап-ла, тоолда ышкаш апарган.

Ужар чүүл — республиканың транспорт системазының чарылбас кезии апарган. Чуртувустуң кайы-даа республикаларында, хоорайларында, харын-даа даштыкы чурттарда-даа чурттап, өөренип, ажылдап чоруур тывалар хөй. Оларны «Канчап Тывага чедирил?» деп айтырыг кажан-даа дүвүреттпес: ырлажып турарывыс ышкаш, чолдуң оруу олче углаптар, шокар булут орукту чайлап бээр. Бо-ла бүгү хөгжүлдениң ачызында тыва чон, шынап-ла, чалгынналган, кайнаар күзей-дир, ынаар ужудуптар апарган.

Үе. Рынок. Делегейниң бүгү чурттарының эртер ужурлуг бо белен эвес оруу бисти база оюп каавытпаан. Ынчангаш бергелер мурнувуста база эвээш эвес. Ынчалза-даа даартагы хүнге коллектив бүрүн бүзүрелдиг, түр үениң бергелери үези келирге дөмей-ле эрте бээр, ынчангаш келир үевисче идегел-биле көрүп, ынаар шиитпирлиг базымнарны кылып турар бис дээрзин ужудуушкүн отрядының командири В. В. Панов мээн-биле чугаалажып олурган үезинде каш катап чугаалады.

Үениң бергезинден акша-төгериктиң кызагдалы бисти чеже-даа моондактаза, дөмей-ле ажыл-иживисти кылып, пассажирлерни аргыштырып, ылаңгыя Сибирь девискээриниң хоорайларынче ужудуушкуннарны кылып турар бис дээрзин авиабудүрүлгенин удуртукчулары чугаалап турдулар. Моон мурнунда чылдарда ышкаш хөй пассажирлер ам чок, ынчалза-даа чоннуң чоруу үстүп эвес: хуннуң-не Саян артынче-даа, республика иштинче-даа самолеттар ужуп, чонну аргыштырып турарлар. Кара-Хөлче, Кунгуртүгже, Мугур-Аксынче, Тожуже, Ырбанче, Хамсыраже, Соңгу Аржаанче, Сарыг-Сепче, а ол ышкаш Новосибирскиже, Красноярскиже, Абаканче, Иркутскиже, Улан-Удэже, Омск хоорайны таварты Москваже ужудуушкуннарны кылып турар бис дээрзин олар сеткил ханыышкынбиле чугаалаарлар.

Мурнундагы чылдарда турганынга деннээрге, ажылыстың ниити хемчээли 10 катап кызырылза-даа, республиканың кожууннарынче баар пассажирлерниң саны акша-төгериктиң чедишпейн турарындан эвээжезе-даа, Тыванын авиабудүрүлгезинин коллективи быжыг туруштуг, тура-соруктуг ажылдап турарын ол коллективтиң ажылы-биле танылып барган кижи бүрүзү эскерер.

10 чыл ажыг үенин дургузунда чедир туттунмайн ара кагдынган аэровокзалдың тудуун 1997 чылда ажыглалга киирерин РФ-тиң Чазааның 1996 чылдың июнь 19-та хүлээп алганы 714 дугаарлыг доктаалында шуут айтып каан. Ол аэровокзал ажыглалга киирерге, амгы кырывыс-биле ужудуп эртип турар даштыкы-даа самолеттар Кызыл аэропортунга хонуп, доктаап эртер апаар үе база ырак эвес дээрзинге идегээр апаар бис.

«Тыванын авиаоруктары» АН-ниң чиңгине директору В. Г. Музалев хөй-ле мурнакчыларга шаңнал мактал-дарны тывысты.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТАРДА: чиңгине директор В. Г. Музалев ЯК-40-ниң бортмеханиги Н. М. Дозур-оолга белекти тыпсып, байыр чедирип тур; МИ-8-тиң экипажы ээлчеглиг рейстен ээп келген.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ

Тыва Республиканын Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен вторникте кожууннар чагыргаларының даргалары-биле тускай хуралды эрттирген. Аная чайгы үеде мал чемин белеткээрини болгаш тараа культураларын картофельди болгаш ногааларны ажаап-карактаарынын дугайында чугаалашкан.

Ол хуралдан отчет «Шынын» дараазында номеринге үнер.

Арбаннарда

ЧӨӨЛИНИ БЕРИПТЕР БОЛЗА...

Бистиң Балгазын сумузунуң Кызыл-Арыг арбанында 57 өг-бүле, 400 ажыг кижи чурттап турар. Арбанның девискээринде 2 школа, көдээ клуб, эмнелге пунктузу, уруглар сады, холушкак барааннар садыы бар. Ийи школада каттыштыр ниитизи-биле 100 ажыг кижи ажылдап турар. Долу эвес ортумак школада 50, дузалал школазында 65 өөренікчи өөренип турар. Арбанның чонунуң амыдыралы ол ийи школалар-биле тудуш.

Бо хүннерде кадыкшылга школазы канчаар-даа аажок берге байдалда. Кадыы багай ургуларга идик-хеп аймаа чедишпес. Ак-чоорганнар эргижиреп, самдарап калган. Аъш-чем чедир акша-төгеритиң чедишпезиниң хараазы-биле кадыкшылга школазының ургуларына хлебти чээп ап турдувус. Ам бо хүннерде чөөлиге хлебти бербестээн. Черле ынчаш чеже чегдинер боор, кожуунуң улус өөредилгезиниң килдизи акшаландырар хемчээн алыр болза эки.

Ийи чыл бурунгаар кадыкшылга школазынга ачыдуза марафонун эрттиргеш, эвээш эвес мал-маганны чыып алган турган. Эрткен чылын школаның септелгезин кылыр дээш, акша чоктун уржуундан ол мал-маганны садып, ооң өртөөнге будук, чугай болгаш өске-даа хөрөкселдер садарынга ажыглаан. Ам чүгле 2 ниек, 15 хой арткан. Башкыларның акша-төгерии өй-шаанда үнместээн, арай деп-ле Өөредилге яамызындан чоруткан акша кожуун төвүнге келгеш, будалып каар, кайнаар барганы билдинмес.

Кожуун чагыргазының бо чылын март 29-та үндүрген доктаалын езугаар мурнунда турган «Россия» совхозунуң девискээринден 90 га черни бистиң арбанга быжыглаан. Ол черниң 40 газынга тараа культураларын, 2 га черге картофельди олуртуп алган бис. Часкы тарылганы эрттирериге бистиң саналашкынывыс езугаар 23 млн. рубль негеттинген. Ону бараан чөөлизи кылдыр алырын дугуржуп турар бис. Бир эвес ол чөөлини бериптер чүве болза, 104 млн. рубльдиң орулгазын ап болур аргалыг бис. Бо бүгү боттаны берее, арбанның социал айтырыгларын шиитпирлээринге магадылал тургустунуп келир. Арбанда амыдыралынга чедишпес 10 хире өг-бүле бар. Оларга чиик өртөктиг хлебти садып турар.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.
Балгазын сумузунуң Кызыл-Арыг арбанының даргазы.

ТАР-ның 75 чылынга

Максим МУНЗУК: «ХӨЙНҮ-ЛЕ КӨРДҮМ ИЙИН»

Максим Монгужукович Мунзук 1910 чылда Таңды кожуунда Межегейниң Уургайлыгга хөлечик араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң ажы-толунуң буянныг неем, төрүмелиндеи салым-чаланныг кайгамчык ыраажы, ынчангаш алдарлыг артист, «Хайыраан боттуң» кол маадыры Караның ролунуң эң баштайгы күүседикчизи, хөй ырларының чогаадыкчызы Кара-кыс Намзатовна Мунзук 1918 чылда Таңдының Элегесте Чал-Кежигге аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Тыванның болгаш Россияның уран чүүлүнге оларның улуг ачы-хавыяаларын бедин-биле үнелеп көргеи. Кара-кыс Намзатовнага Тыва Республиканың алдарлыг артизи хүндүлүг атты 1955 чылда, Тыва Республиканың улустуң артизи хүндүлүг атты 1966 чылда, а Россия Федерациязының улустуң артизи бедик атты Максим Мунзукка болгаш Кара-кыс Мунзукка 1975 чылда деңге тывыскан. Үш оолдуң, талантылыг ийи кыстың буянныг бо ада-иезиниң салым-чолу, узун оруу нарын болгаш колдуунда шин, кино театларының ареназынга, дугуйлар кырынга эрткен. Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының аныяк артизи Галина Мунзукка Тыва Республиканың алдарлыг артизи хүндүлүг атты 1996 чылдың марта тывыскан.

Кара-кыс Намзатовна Мунзук болза, Тыванның уран чүүлүнүң эң-не узун назылыг хоочун ажылдакчыларының бирээзи болган. А Максим Монгужукович болза салым-чаланныг бот-тывынгыр композитор болгаш артист Александр Лаптаңның дугайында солун номну (төөгү очериги) бижиирин амгы үеде колдуунда доозуп турар.

Тыванның болгаш Россияның уран чүүлүнүң алдарлыг бо ажылдакчыларының дугайында мооң мурнунда эвээш эвес чүүлдерни солуннарга бижээн. «Дерсу Узаланың» ролюн уран-чечен кинофильмге М. М. Мунзуктуң шылгаңгай талантылыг ойнаанын ам бүгү делегей билир деп чугаалаар болза, частырыг эвес боор. Ооң эрткен оруунун, чогаадыкчы ажылының мооң мурнунда солуннарга парлаттынмаан чамдык чүүлдерин номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Ам сезен алдылыг мен. Ажыы-биле чугаалааргa, оон-даа арбын боор ийин оң. Шаанда, 1945 чылга чедир, Тывага хамааты байдалының бижимели, паспорт ситемазы турган эвес. Хыт дээн чалыы назын үезинде, он тос харлыг турумда, 1929 чылда Тыванның араттың революстут шериниң (ТАРШ-тың) хүрээлеңинге меки келдирткен. Уран чүүлге элээн сундулуумну, ылаңгыя хөгжүм аймаанга ынчаарда бичии мергежилими шериг албанын эртирип турган үемде эскерип каан. Ынчангаш шериг албанындан мени халаштырбаан болгаш харын ТАРШ-тың хөгжүм взводунуң командиринге томуйлаан болгаш офицер атты тыпсып каан.

1933 чылда мени Москвада уран чүүлдүң бир өөредилге черинче чорудупкан. Аңаа кирип шыдавайн барган мен, чылдагааны: өөредилгеен үш ай ажыг үеде озалдап калган болдум. Ол үеде Моолдан бөлүк аныяктар шериг сургуулунга өөренири-биле Москвага чедип келген. Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) ССРЭ-ге ынчаарда элчини Седип-оол Танов бүгү хемчеглерни ап турган. Москваның танк шериглериниң училищезинге мени моолдар-биле кады өөредип киирипкен.

Танк шериглериниң училищезин 1935 чылда өөренип дооскаш, автотанкмеханиги деп дипломнуг чаныып келдим.

ТАРШ-тың хөгжүм взводунуң командиринге мени база база катап томуйлаан. Ынчаарда мээн офицер шериг дужаалым улуг лейтенант чүве. Тыва хөгжүм талазы-биле талантылыг алды ламажыктар мээн взводумга база турду. Ынчаарда Тыванның араттың революстут шериниң командир-комиссары Күжүгет Серенни ол үеде меңээ-даа, харын шериг-ниң өске даргаларынга бөзин билдинмес чылдаан-биле ажылындан дүжүргеш, шериг албанындан халап чорудупкан. Бистиң взводка турган демги алды ламалар, тодаргаайларга, Барын-Хемчиктиң Эрги-Барлык хүрээзиниң хөгжүм ламазы чораан Аракчаа, Бай-Тайга чурттуг Мандык, Ишкин хүрээзиниң ламазы чораан, угунда Улуг-Хем чурттуг Чалзып, Хендерге хүрээзиниң — Ажырбастай, Самагалдай хүрээзиниң ламазы чораан болгаш моолдаары, орустааары аажок Сандак-Доржу, Эрзиниң Нарын хүрээзиниң ламазы турган Чигжит суглар Күжүгет Серенни шериг албанындан хостааныгна хомудан, ол эки командирни шериг ажылынга катап келдирерин негеп, Тыванның Араттың революстуг намынның (ТАРН-ның) ТК-зының Чиңгине секретары С. К. Токага чагаа бижээннер.

Оларның ол чагаазы меңээ дыка-ла бачыттыг болган ийин. «Революстут шериниң хөгжүм взводунга ламалар чыып алган» деп мени буруудаткаш, шериг албанындан үндүр шаапкан. Демги ламаларны база тарадыр сывырган. Ам канчаар боор, ажыл чок арткан кижи кыштың соогунда ТАРН ТК-ның ийиги секретары болгаш нам комиссиязының даргазы Байырга чедип келдим.

— Элдептиг чүве-дир, аа. Кызып, аңаа-ла ажылдап турган кижини ынчаарга, таарышпас болгу дег. Ам даргага барып көрейн—деп, Байыр чугаалааш, Тока дарганың кабинединче чорупту.

Элээн болганда, ол кабинединге дедир кирип келгеш, меңээ мынча деп чугаалады:

— Ужуру ындыг чүве деп, дарга харылады.

Байыр дарга бодунуң шиитпири-биле мени «Шын» солуннуң редакциязынче чорудупту. Аңаа мени чагаа килдизиниң эргелекчизинге томуйлаан. Редакцияга үш ай ажыг ажылдап турумда, ТАР-ның Культура яамызы мени республика типографиязының директорунга томуйлаан. 1936 чыл үнүп келген. ТАР-ның Культура яамызының сайыды Седип-оол Танов болу берген. Тыванның уран чүүл тудиязын ажыдар дугайында айтырыг шиитпирлеттингеи. Республиканың хөгжүмшин театрының эге дөжээниң салдынганы ол. Чаа студияның директорунга мени дакпырладып томуйлаан. Ол үеден бээр театрга ыызырнып, аңаа артып калган ашак-тыр мен.

Тыванның уран чүүлүнүң ажылдакчыларын өөредириинге, белеткээринге Совет Эвилелиндеи чаладып келген специалистер шиитпирлиг рольду ойнаан. Чүгле Россияга эвес, харын делегейге безин сурагжып, алдаржаан уран чүүлдүң кижилери бистиң республикага ажылдап турган. Чижээ, шин артизиниң мергежилин шиңгээдип алырын күзээн 25 кижи составтыг бөлүктү И. Я. Исполнев, 23 кижи киржикчилиг хөгжүм-оркестр бөлүүн —Р. Г. Миранович, балет танцының 20 сургуулдарын — А. В. Шатин, ниити ыры-хоруңу база 20 кижи киржикчилиг бөлүүн С. И. Булатов, 10 кижи киржикчилиг цирк уран чүүлүнүң бөлүүн — ооң мурнунда Москвага сургуул дооскан В. Б. Оскал-оол башкылап турган.

1936 чылдың март 25-ти Тыванның хөгжүм-шин театрының үндезилеттинген хүнү кылдыр ооң төөгүзүнге бижип киирген болгай. Улуг концерттиң программазын ол хүн чонга эң-не баштай бараалгаткан чүве. Кызылдың каттышкан школазынга ооң мурнунда ажыттынган уран чүүл студиязының сургуулдарының баштайгы концерти ол-дур.

Тыва Арат Республиканың ырак кожуннарының сумуларының, арбаннарының арат чонунга концерттер, шиилер көргүзер, сурталл ажылын нептередир орулгалыг культура бригадазын 1938—39 чылдарда организастааны Тыванның культура амыдыралынга чугула болуушкун дээрзин демдеглээр бодаан мен.

1938 чылда баштайгы үнүүшкүнү кылган культура бригадазының киржикчилериниң, ук бригаданың программазының дугайында хамыктың мурнунда чугаалаар бодай-дыр мен.

1. ТАР-ның Культура яамызының сайыдының оралакчызы Лопсан-Кенден — бригаданың удуртукчузу болгаш лектору.

2. Мунзук — уран чүүл талазы-биле удуртукчузу.

3. Лаптаң —ыры-хөгжүм болгаш концерт башкарыкчызы.

4. Сенди — киномеханик, радист, телефонист.

5. Долгар—эмчи болгаш ол талазы-биле лектор.

6. Кызыл-Тас — бригаданың үш автомашиналарын харыылаар механик-чолаачы.

7. Королев —чолаачы.

8. Комбу — база чолаачы.

Культура бригадазынын хөрээжен артистери:

1. Кара-кыс, Дүзенмаа, Досумаа, Толдак, Самба-Сүрүң, Сөскенек, Биче-кыс, Оол артистери: Кара-оол, Кешкендей, Көк-Хевек, Хорлуг-оол, Моңгалбин, Сорукту, Чигжит.

Бригаданың программазы: Салчак Токаның «Үүр даргазынга үш чыл болдум» деп шиизи, ону сөөлзүреп «Дөңгүр-оол» деп адай берген. Концерттин ол үеде шыырак программазын А. Лаптаңның башталгазы-биле көргүзүп чораан. Концерт программазынга В. Көк-оолдуң чаа чогаатканы «Аныяктар», «Тыва чуртум», «Пионер чараш», «Чуртум бо-дур», «Мөге-ле бис» деп ырлары колдадыр кирген. Спорттун янзы-бүрү хевирлиг көргүзүүглерин программага база киирип алган бис.

(Уланчылыг).

Алексей ДУГЕРЖАА
дыцнап бижээн.

Хууда санал

АШТЫГ-ЧЕМНИГ БЕЛДИР-КЕЖИИ

Шаг шаанда Саян артындан Тывага кээп сууржуп, чурттай берген орус кижилериң черни үнелеп билирин амга чедир магадап ханмас-тыр мен. Көктүгшыктыг, одар-белчиирлиг, кара хөрзүннүг черлерни, чыттыг чүве дег, тыва шаап алган боор аан. Бии-Хем, Каа-Хем, Таңдының суурларын көрүнер даан: көдээ ажыл-агыйга дыка таарымчалыг, бойдус чурумалдыг черлерде туттунгулаан! Мээң анай кара чажымдан өскен суурум Белдир-Кежии, орустап Пестуновка дээр, база ындыг турду.

Долгандыр арга-арыглыг, арык-бугаларлыг тараа, ногаа шөлдери чаттылган чурттаксанчыг-ла чер. Кандаашкынныг чылдарда доора хемнериң суглары кадып, сайлары шаарарып турда, ооң чаны-биле баткан Шагаан-Арыг хем дүште-даа чок саарыглап чыдар болгай. Харын-даа Шагаан-Арыг хоорайны ынаар көжүрүп, оттуг, суглуг черге аппарып каан болза, кандыг турган дээй эртик! Курраг ховуга элезин, довурак тынып орбас аан.

Ол-даа канчаар ындыг-ла ыйнаан. Шаг шаа-биле, чаыллак көгү-биле турбас дижир болгай. Улуг Россияның төп Чазаа безин кагдынган суурларны катап тургузар дугайында доктаал хүлээп алган. Аңаа үндезилээш, таарымчалыг ол черни шигээдип алза деп бодалбиле мону бижип орарым бо.

Бо хүннерде Белдир-Кежиинде байдал кандыгыл? Кижилериң ынаар чурттаксаар күзели бар бе!

Суур турган черниң үстүү чарыында, асфальтылыг чазаглыг орук кыдыында автобустар доктаар шөл бар. Ында сайгарлыкчыларнын дугуйлар кырында «хоорай-жыгажы» чергелештир чыскаалыпкан. Крышалыг бедик бажың база көстүп келген. Арыг-силиг, аштыг-чемнигдаа. Узун орукка чораан чорумалдар дыштанып, шайлап алыр магалыг-ла чер.

Белдир-Кежиинде чурттап, ажылдап турар чамдык кижилер-биле чугаа-соот кылыр аргалыг болдувус. Олар барык дөгереи манчы, хуужуур, өреме, чөкпек кылыр биче бизнесменнер.

— Арыг-Үзүү суурдан келдивис. Дыка-ла таарымчалыг чер-дир. Аъш-чем садарга орулгалыг. Бистин ажылчын кооперациявыс даргазы Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа манаа кафе суг ажыдып алган болза, амыраар ийик. Столовая кылып алза, бажын ажыр байып болур—деп, Валентина Кыртынмай күзелин илеретти.

— Бистерде чүү боор. Аалывыстан эккелген борбак-сарбаавыс садып турарла болгай бис. Валяга шуут каттыжар мен. Дерги садыы эвес, а харын бүдүн кооператив-даа тургузуп ап болур чер бо. Дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, хаван, дагаа-даа тудуп болур. Огород-ногаа остүрер диже, суг мырыңай чанында — деп. Тадар Түлүш дээрзи эжинге улашты.

— Мен маңаа төрүттүнген, өскен кижи мен. Ачам, авамның бажынынын орну дуу ол. Ам ында ногаан теректер сагланайнып тур. Белдир-Кежиинин турган черин арат ажыл-агыйы кылыр дээш ап алган мен. Эрткен чайын чеден тонна сиген белеткеп алдым. Бир эвес маңаа чурттаарын күзеп, бажың-балгат тудар дээш улус кээр болза, чайлап берип болур мен—деп, Сандак Доржу Агбаан ээ езулиле чугаалады.

— Шынап, ойт! Келир чазын көжүп кээр мен, дунмам. Торгалыгда бажынымны көжүрүп алыр мен. Көөр-даа сен—деп. мээн-биле кады чораан Комбуй оглу Биче-оол аңаа-ла даңгыраглай каапты.

— Чыжыргана, кат, чодураа дендии чер боор. Балык-байлаң кара шаар — деп, Эрес-оол Дүктүг-оол чугаага кириштн.

— Картошказы, майык-ышкаш, капустазын кижи угбас, тос орукту белдиринде бо магалыг черни каапканывыс кончуг-дур. Келир чылын шак бо шагар-оъттуг черге картошка тарыыр мен—деп, Биче-оол демги-ле чугаазын улады.

— Маңаа, Белдир-Кежиинге, кожуун дээрбези база колхоз дээрбези деп ийи дээрбе турган чүве. Ачам суглар тудуп каан дээр чүве. Кандыг-даа эртем-билиг чок араттар аан. Ам болза, бо донмас кара-суглларга катап дээрбе тудуп, чүгле далган эвес, а харын электри энергиязын безин үндүрүп ап болур. Белдир-Кежиниң перспективазы улуг болдур ийин—деп, Сандак-Доржу сеткилин сөгледи.

Вагончуктар аразынга чугаа чоруп турда, Кызылдан үнген улуг автобус довурак-доозунун буруладыр, сай-дашты каңгырадыр чанывыска кээп турупту. Пассажирлер борбак даштарга илдиге-илдиге, сайгарлыкчыларның столдарынче далажыптылар.

— Орук эргелелинге хамааржыр чер-дир ийин. Та чүге асфальтылап албас улус. Дарга-бошкалары чүү көрүп турар чүве? Даштыкы чурттардан безин аалчылар ойбас чер-дир бо—деп, автобус чолаачызы хыйлачы аарак, дугуйлар хынап бызып тур.

— Электри шугуму шөер болза, чээрби хире чагы керек. Чөпшээрээр болза, боттарывыс-даа кылып аар бис—деп, бир сайгарлыкчы медегледи.

Үстүнде кижилериң безин чугаазындан алгаш көөрге, Белдир-Кежиин бүрүн ажыглап болурунуң аргалары бар-дыр. Бо талазы-биле чугаа кожуунуң чер реформазын боттандырар комитетке база болган.

Бо дээрге төрээн суурун чидирген, чурттаар оран-сава чок кижинин сеткилиниң илерели эвес дээрзин демдеглеп каайн. Колхоз, совхозтар хоозурап, дыка хөй кижилер хоорайларже көжүп, ажыл чокталыр чорук нептереп турар амгы үеде ажыктыг сүме-дир ийин. Шагаан-Арыгнын чурттакчыларынга ыглаг-даа кылдыр ол черни берзе? Суксунсуггат чок. Элезинниг ховуга көөрде, дываажан ораны ышкажыл ол —аштыг-чемниг Белдир-Кежии.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожуун.

Эки кижилер дугайында

МӨЗҮЛҮГ ЭР

Ажылга ынак кижини чон хүндүлээр. Ажылгыр кижи эдилээн эдинге кезээде ээ-харысалгалыг, камныг болур.

Ындыг кижилерни амыдырал-чуртталгамда бо-ла эскерип, көрүп чоруур мен. Ындыгларның чижээнге Сергей Кууларны хамаарыштырып болур. Ол кара чажындан турала, күш-ажылга кончуг ынак кижи-ле болгай. Ындыг боорга, эш-өөрү бо-ла мактап чугаалажы бээр. Сергей Куулар кандыг-даа ажылга ынак, ону шынарлыг кылдыр кылырынга бодундан кезээде негелделиг. Ынчангаш ооң кылып бүдүрген ажылын мактавас арга чок.

Бичии турган-ла, техникага ынаа-биле 1979 чылда трактористер курузун доосканда. Оон эгелээшле ол «ДТ-75», «МТЗ-82» деп марканың тракторларын башкарып билир, хүлээнген ажылынга харыысалгалыг апарган. Ол 17 чылдар иштинде мал чеми белетлээр ажылга идепкейлиг киржип келген. Сиген, суланы чидириг чокка ажаап алыры чаңчыл апарган. Бо хүннерде ол бодунга быжыглаан «МТЗ-82» деп «кан-аъдын» мунупкан фермаже сигенни, дусту, одаар-кывар чүүлдү сөөртүп турар. Ооң бригадири шак мынчаар мактап чугаалап орар:

— Сергей Куулар мөзүлүг-ле эр болдур ийин. Чыл бүрүде чаңгыс-даа катап ажыл шагы үзүп көрбээн. Ынчангаш эш-өөрү ону үргүлчү мактаар. Оон аңгыда, кады ажылдап турары эш-өөрүнге үлегер-чижээн көргүспүшаан, техника септелгезиниң үезинде дуза кадарын утпас кижи-ле болгай. «МТЗ-82» деп тракторун шынарлыг кылдыр ыяк септеп алган. Ам ол трактор ындыг-ла белен үрелбес боор дээрзинге долузу биле бүзүрээр мен.

Өвүр кожуунда «Ак-Чыраа» совхозта тракторист Сергей Куулар бодунуң күжүн харамнанмайн, төрээн совхозунуң ажыл-ижи дээш ак сеткилдии-биле хүн бүрүде эки ажылдавышаан, эш-өөрүнге мактадып чоруурга кым өөрүвес боор. Ажылынга бердинген хоочун тракторист ам Успа-Хөл шынаазының Көк-Хаак ховузунда ажылдап турар бригадазы-биле мал чеми белеткээри-биле техника септелгезин кылып турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Өвүр кожуунда

АЖЫГЛАЛЫ ХООМАЙ

Кожуунуң девискээринде үш коллективтиг ажылагый, ийи эштежилге, 140 ажыг арат (тараачын) ажыл-агый бар.

1996 чылдың отчеду-биле алырга, 466.970 гектар чер санаттынып турар.

Ооң иштинде тарылга шөлү 1155 гектар, сиген —781, одарның 246281 гектар шөлдери бар. Бо бүгү хире-шаа-биле ажыглаттынын турар.

Эрткен чылын чер фондузунга улуг өскерилгелер болбаан. Аңгы-аңгы ажыл-агыйлар адырларының аразында шилчиишкиннер бар болуп турар. Ол болза 18 арат (тараачын) ажыл-агыйларның дүшкени. Оларның ажыглап турганы 1252 гектар көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черин кожуунуң чер үлээр фондузунче шилчиткен. Кожуунуң чер комитеди бо талазы-биле 100 ажыг хыналдаларны чоруткан. Ооң түнелинде, ТР-ниң «Чер дугайында хоойлузунга» хамаарыштыр янзы-бүрү 56 хажыдыышкыынны илереткен. Чөпшээрел чок азы тус черниң чагыргаларының айтыышкыны чокка янзы-бүрү улуг-биче тудуг кылыр чоруктар көвүдээн. Чижээ, кожуун чагырга чери, эмнелге кандыг-даа чөпшээрел, айтыышкын чок черге ийи аал чурттаар бажыңнар тудуун эгелээн турганнар. Бо дээш оларга сагындырыг бижиктерни дарый хүлээткен.

Албан, организациялар, бүдүрүлге черлери часкы, күскү үеларде девискээрлеринде бок-күзүрүм аштавас, «үүжелээр» чоруктар хыналдадан илерээн. Ол дээш 7 организацияны 5 млн. 200 мун акшага торгаан. Оларга Солчур, Саглы сумулары болгаш өске-даа күрүне, албан черлери хамааржыр.

Кожуун төвү суурда бок төгер черни аңгылаан. Ону бо хүннерде ажыглаан турар. Ындыг болза-даа чурттакчыларның кайы хамаанчок бок төгер чоруу ам-даа уламчылавышаан. Черниң хөрзүннүг картын үрээни дээш Хандагайты ортумак школазы торгаткан. «Торгалыг» коллективтиг бүдүрүлге Дус-Даг сумуу чагыргазында черни ажыглап турары ам-даа багай болуп артышаан.

Карыма ТҮЛҮШ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ХУРАЛЫНГА МАЛЧЫННАР ДУГУРЖУП АЛГАННАР

«Ак-Чыраа» совхозтуң директору Доржукай Алдын-оолдуң чугаалааны-биле алырга, Чалааты хойжу бригадазында ниитизи-биле 6121 баш шээр мал 18 коданга кыштаглаан. Оларның иштинде төрүүр хой доозазы өөлдаан, 100 хойга онаапитыр 69 хураганны камгалап алган.

2411 төрүүр хойдан 1491 хураган камгалаттынган. Малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле эки көргүзүглүг малчыннар: Владимир Баазан төрүүр 319 баш хоюндан 110 хуу хураганны, Болай-оол Дун 311 хойдан 105 хуу хураганны алган. Малчын Мария Базанова эътке дужаар улуг назылыг 299 баш хоюндан 80 хуу хураганны онча-менди камгалап алган.

Ындыг турбуже, куду көргүзүглүг малчыннар ам-даа бары хомуданчыг.

— Чегей көргүзүглүг, малмаган өлүрер, чидирер чоруктар канчар тыптып кээрил?— деп айтырыгга, Доржукай Алдын-оол мынчаар харыылаан.

— Малчын өг-бүле бүрүзүнге сиген-ширбиил, дус, сула, аъш-чем аймаан четчир хирешаа-биле чедирип турган. Ол хирезинде, биеэги таптаашкында ышкаш, малчыннарның талазындан чүгле «эккелеккел» дээр хөөннер ам-даа бары эпчок. Ол ышкаш акшатөгерикти өй-шаанда төлеп бербес чүве болганда, чамдык малчыннарның талазындан холу салдынчак, шала суларгай чүүлдер ам-даа бары хомуданчыг.

Малчыннар ам бо хүннерде хоюн кыргыдып, чугдурарыбиле чайлагларда көжүп хонгулапкан. Чамдык малчын коданнарда хойнуң баш саны чүгле 200—230-ден ашпайн турар. Ынчангаш бо чылдан эгелеп төрүүр-төрүвес-даа шээр малдың кодан бүрүзүнге 300—350 чедир башты тургузарын малчыннар хуралынга дугуржуп, чугааны кылдывыс.

«ЖИГУЛИ» ДЭЭШ

Эрткен чылдың төнчүзүнде Тыванның Чогаалчылар эвилели Тыва Республиканың Президентизиниң шанналы дээш чогаал мөөрейин чарлаан.

Чогаалдың кол темазы — саарылга үезинде амыдырал. Бо хүннерде 40 хире авторлар боттарының чажыт аттарыы-биле чогаалдарын дужааган. Бижиир хуусаанның төнгени-биле жюри эң шилиндек чогаалды шилип тывары-биле ажылдап киринпкен.

А кымның тиилелгени чедип алганы—Президентиниң шанналы «Жигули» машина кымга таваржыры, август айда, Республика хүнүн демдеглеп турар байырлал үезинде, билдине бээр.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы.

САМОЛЕТТАР УЖУП-ЛА ТУРАР

Чоокта чаа мээн огородумнун кыры-биле ужуп эртип турар даштыкы чурттарнын улуг самолеттарын санап эгеледим дээ. Бир шак чартык үе иштинде 10 улуг самолет ынай-бээр ужуп эрти. Ол болза АКШ-тың «Боинг» дээр пассажирлер аргыштырар самолеттары Азия чурттарынче Россияның девискээрин дамчыштыр ужуп эртип турары ол-дур. Оларның даажы дунеки дээрде база дыңналыр боор чорду.

Бир ындыг самолет Москвадан Вашингтонга чедир 50 тонна арыг кислородту ажыглаар деп бижээнин номчаан мен. Ынчангаш ол Москвадан Пекинге чедир база ол хире хөй арыг кислородту «ижиптер» ышкажыл.

Олар Тыванның девискээрин таварты ужуп эртип чыыкаш Саян тайгазының арга-ыяжынын ылгап үндүргени арыг кислородту чарыгдап турар-дыр. Олар хүннүн-не чеже тонна кислород өрттелип турарыл? Ону кымдаа санаваан боор. Оон аңгыда, оларның өрттеткен керосининиң богу дээрден чоорту тоглап баткаш, черниң кырын, үүштерни хораннап турар. Оон ол богу чыл-чылы биле мөөннелип чыылзачыылза, хоралыг апаары чугажок.

Ол самолеттар биске довук хире ажык бербейн турар, ол хирезинде бистиң чердевискээривисти, агаарывысты бокталдырып турар. Ам бо шагда «Кым бокталдырып турар болдур, ол төлээр» деп принцип делегейде нептерээн болгай. Ынчангаш, американын авиакомпаниязы доллар-биле санажыр апаар. Бо рынок харылзааларының үезинде халас чүве турбас болгай.

Россияның (Тыванын база) кыры-биле ужуп эртип турары дээш, олар кымга доллар төлеп турар чүве ирги? Бир эвес Тывага чүнү-даа төлеевейн турар чүве болза, ол улуг самолеттар Тыва чуртун оюп эртсиннер!

Бо үеде кижи төрелгетен агаарже, сугже, хөрзүнче чылдын-на 980 миллион тонна бокту үндүр төп турар-дыр. Агаарның хирлениннден 300 мундан 700 мун чедир кижилер элекке өлүп турар, база назы четпээн ургуларның чартык кезии хоочураан бронхит (тыныш органнары) аарыглыг болуп турар. Россияның хамаатыларының 75 хуузу хоралыг будумелдиг агаар тынып турар-дыр.

Ол хирезинде Россияның кыры-биле улуг самолеттар ужарын чөпшээреп кааны элдеп-ле чүве бо. Делегейде эң-не айыылдыг хирлениишкин чүл дизе, ол болза янзы-бүрү одаан үүлүдлеринин хүлүнден (артынчыларындан) агаарның адаккы каъдының хирленип турары болур. Ол хирлениишкин чер кырында паниктиг (чылыг) шывыын тывылдырып турар-дыр. Ооң түнелинде чер кыры чылдын-на чылып орар апарган. Өскээр чугаалаарга, черниң климады кончуг дүргени-биле өскерлип эгелээн. 1981 чылда черниң кыры 0,75 градус чылаан болуп турар, а 2100 чылда ол 1—2 градус чылыг апаар. Менги доштар эриирге океаннын суу көдүрүп турар-дыр. Ооң түнелинде чер кыры чылдын-на чылып орар апарган. Өскээр чугаалаарга, черниң климады кончуг дүргени-биле өскерлип эгелээн. 1981 чылда черниң кыры 0,75 градус чылаан болуп турар, а 2100 чылда ол 1—2 градус чылыг апаар. Менги доштар эриирге океаннын суу көдүрүп

Кым бокталдырып турарыл, ол төлээр

кээрде, ол күрүнелерниң чурттакчы чонун өскээр көжүрер ужурга таваржыр апаар-дыр. Оон янзы-бүрү маргылдаалыг айтырыглар, чөрүлдээлер тургустунар. Оон аңгыда, кодээ ажылагыйның ажыктыг хөй шөлдери суг адаанче кире бээр.

Агаарның хирленип турарының өске кол чылдагааны—чер кырында арга-арыгның эвээжеп турары. Арга-арыг—черниң тынар өкпези боор чүве-дир.

Чижек кылдыр Европаны алыр болза, ооң арга-арыы дыка баксыраан. Чижээ, Германияда арга-ыяштың 52 хуузу, Италияда—20, Великобританияда—64, Чехословакияда —70 хуузу когараан болуп турар.

АКШ болгаш өске-даа сайзырангай күрүнелер боттарының хоралыг будумелдерин хожудангай болгаш чаа-ла сайзырап орар чурттарга тудуп тургузуп алган, оон чүгле бараан сөөртүп турар. Ол кончуг кажар арга-дыр ийин. Ону география эртеминиң өөредилге номунда бижип каан. Школачылар безин билир. Ынчангаш кым агаарны, черни, сугну хөй хирлендирип турар болдур, ол хөй акшахөрөнгини бойдус камгалалынга чарыгдаар ужурлуг. Ынчалза-даа сайзыраңгай чурттар ону төлээр хөңну арай-ла чок, ядыы кожаларын мөлчүп аарын кызыдар чорук бар-дыр. Бөгүн бойдуска улуг хора чедирип, бокталдырып турар күрүнелер АКШ болгаш Япония болуп турар.

Бойдусту бокталдырып, хирлендирип турар күрүне бүрүзү, будурулге бүрүзү, фирма бүрүзү, харын-даа албан-дужаалдыг кижи бүрүзү хөй чарыгдалды үндүрер ужурлуг.

Чүнү кылза экил? Бо айтырыгга хамаарыштыр саналдар хөй боор турар. Хөй хирлендирген чурттарга экология талазы-биле улуг үндүрүг онаар шиитпир бар чүве-дир. Хоорзы эвээш, арыг будумелдерге үндүрүгну чиигедир деп база шиитпир бар-дыр. Бүгү делегейниң Хыналда органынын тургузар деп база шиитпир бар. Кижи төрелгетениң ниити байлаа болур агаарны, океанны ажыглаанны дээш тускай үндүрүгну доктаадып тургузар деп санал бар-дыр. Ол үндүрүглерни Бүгү-делегейниң тускай фондузунга мөөннеп чыыр. Ону хожудангай чурттарга дуза чедирерингe ажыглаар дээн.

Хожудангай болгаш чаала сайзырап турар күрүнелерге эртемниң эң сөөлгү ажыдыышкыннарын ажыглап турган, чаа сайзыраңгай технологиялыг будурулгелерни тургузар деп турар.

Бөгүн Чер кырында нефть, хөмүр-даш, газ эвээжеп турар. Ынчангаш олардан ап турар энергияны хат, хун, далай, атом, водород энергиязы-биле солуур үе келгени ол. Водород энергиязын ажыглаарга эң-не арыг, хора чок. Бистиң Тыва Республикавыста улуг будурулгелер чок болгай. Бистин агаарывысты, бойдузувусту хирлендирип турар улуг самолеттарны канчаарыл? Баш удур хемчег албас болза хоржок. Бо айтырыгга харыыны бистиң республиканың Чазаандан маңап олур мен.

Арбыгыга ДАРЖАА.
Кызыл хоорай.

Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден деткииринің дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1995 чылдың декабрь 6-да хүлээп алган. Дагын катап 1996 чылдың январь 10-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың бо Хоойлузу Тыва Республиканың Конституциязының база Россия Федерациязының Конституциязының доктаатканы сайгарлыкчы болгаш хоойлу-биле хоруваан экономиктиг өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарынга хууда аргаларын, база артыкшылдыг үүлдерин хостуг ажыглаарынга хамаатыларның эргелерин боттандырарынче угланган. Амгы бо Хоойлу Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чоруктун күрүне деткимчезиниң болгаш хөгжүдериниң талазы-биле нинти үүлдерни тодарадып, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң ажыл-чорудулгазын күрүнеден деткииринің болгаш хөгжүдериниң хевирлерин база аргаларын доктаадып турар.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден деткииринің дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы бо Хоойлудан, «Биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүненің деткииринің» дугайында Россия Федерациязының Хоойлузунда, оларның-биле дүүштүр Тыва Республиканың база Россия Федерациязының Чазактарының үндүргүлээни өске-даа хоойлужудулга актылары, доктаалдары, а ол ышкаш Тыва Республика биле Россия Федерациязының Президентилериниң биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринче болгаш хөгжүдеринче угланган чарлыктарындан тургустунар.

1 үүл. Бо Хоойлунуң күштүг болур талалары

Бо Хоойлу биче сайгарлыкчы чоруктун объектилериниң ажыл-чорудулгазының хевирлериниң болгаш сорулгаларындан, организас-эргe-хоойлу хевирлериниң болгаш өнчүзүнүң хевирлериниң хамаарылга чокка, оларның шуптузунга хамаарыштыр Тыва Республиканың бүгү девискээринге күштүг бооп турар.

2 үүл. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында бүрүн эргелерни аңгылаары

«Россия Федерациязында биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүне деткииринің дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының эргелелинге бо адаан хоойлунуң тодараткан айтыглары хамааржыр, а Тыва Республика бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің талазы-биле бүгүле айтыгларны шиитпирлээр, оон иштинде бодунуң акша-хөреңгилериниң болгаш курлавырларының күселиби-биле биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің талазы-биле немелде хемчеглерни ажыглап болур.

3 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилери

1. Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилери дээрге, эге капиталынга күрүне болгаш муниципалитет тургузугларының, хөй-ниити организацияларының (каттыжыышкыннарының) база фондуларның киржилгези 25 хуудан ашпас, ажылдакчыларының ортумак саны отчеттуг үеде дараазында үстүкү деннелинден ашпас (биче бүдүрүлгелер); коммерция организациялары болур:

үлетпүрге — 100 кижилиг;

тудугга — 100 кижилиг;

транспортка — 100 кижилиг;

кодээ ажыл-агыйга — 60 кижилиг;

эртем-техниктиг адырга — 60 кижилиг;

мөөннеп садар садыгга — 50 кижилиг;

— үүрмектеп садар садыгга болгаш чоннун амылырал хандырылгазынга — 30 кижилиг;

өске адырларга болгаш ажыл-чорудулганың өскедаа хевирлерин боттандырганда — 50 кижилиг.

Биче сайгарлыкчы чорук деп, оон ангыда юридиктиг албан черин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар хуу кижилерни база ынча дээр.

Ажыл-чорудулганын элээн каш хевирлерин боттандырып турар биче бүдүрүлгелер хөй углуг болур болгаш үлүг-хуузу саарылганын чылда хемчээлиниң 35 хуузундан эвээш әвес азы орулгазының чонда хемчээлиниң 50 хуузундан эвээш әвес бооп турар, ажыл-чорудулгазының ол хевириниң үнелел барымдаалары-биле ындыгларга хамааржыр.

2. Биче бүдүрүлгеге отчеттуг үениң дургузуида оон бүгү ажыллакчыларының ортумак санын, оон иштинде хамааты-эрге-хоойлу байдалы-биле кереэ езугаар база ажыллааны боттуг үезин барымдаалап, дакпырлап ажылдап турарларны, а ол ышкаш айыткан юридиктиг албан черлериниң, төлээ черлериниң, филиалдарының болгаш өскедаа тускайжыттынган салбырларының ажылдакчыларын барымдаалап тургаш, доктаадыр.

3. Биче бүдүрүлге доктаатканы сан-түүнү ажыра берген таварылгада, айыткан бүдүрүлгениң күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааттынган чиигелделерин артык улус хүлээп алганы турган үеним база дараазында үш айның дургузунда казыыр.

4 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилерин күрүненің бүрүткээри

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери, Россия Федерациязының Чазаанын доктаатканы майык-биле бижээн билдириишкинни киргенинден эгелээш, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле төлээлеткен күүсекчи эрге-чагырга органнарына бүрүткедир болгаш чогуур эрге-байлалды алыр.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери күрүнеге бүрүткедириниң быдааанда азы күрүнеге бүрүткедириниң үндезин чокка ойталаанда, хомудалды негекчиниң талазынче шиитпирлээн таварылгада, баштай төлээн күрүне каайлызының орнун негекчиге эгидип турган, доктаатканы чурум езугаар сулка хомудан болур. Айыткан каайлыны харыылакчыдан тыртар.

Бүрүткел органнарының хөделиишкиннерин суд хоойлу езугаар әвес деп санаан таварылгада, сөелгүлер чарыгдалдарның орнун тургузар болгаш судтун шиитпиринге үндезилээш, ону бүрүткээн соонда, биче сайгарлыкчы чоруктун субъектизиниң саныне шилчилер әң кудуку 100 шалың хемчээлдиг торгаалды төлээр.

5 үүл. Биче бүдүрүлгелериниң отчеттуунуң чуруму

Биче бүдүрүлгелерниң күрүненің статистиктиг болгаш бухгалтерия талазыбиле отчеттуун колдуунда үндүрүг онаарының айтырыгларын шиитпирлээринге эргежок чугула медээ киргеи, отчеттуунун бөдүүнчүткен чурумнарын база хевирлерин Россия Федерациязының Чазааның бадылааны чурум-биле киирер.

6 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринге күүсекчи эрге-чагырга органнарының сорулгалары база хүлээлгелери

Биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүдеринге болгаш деткииринге дуза кадар талазыбиле күрүне политиказын Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиир талазы-биле комитеди, Тыва Республиканың Чазааның чанында сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің фондузу, Тыва Республиканың Экономика, саң-хөө, Даштыкы экономиктиг харылзаалар база улустар аразының харылзааларының, күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузарының ямылары, тергиделге удур политика база экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле Россия Федерациязының Күркомитединиң Тыва девискээр эргелели боттандырыш чоруктар.

1. Биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден дараазында угланыышкыннар-биле боттандырар:

биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің болгаш хөгжүдеринің инфраструктуразын хевирлеп тургузар;

биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика программазын чогаадып кылыр;

биче сайгарлыкчы чоруктуң объектилери күрүне, саң-хөө, материал-техниктиг база информастыг курлавырларны, а ол ышкаш эртем-техниктиг шинчилеллерни болгаш технологияларны ажыглаарының чиигелделиг негелделерни тургузар;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин бүрүткээринің, оларның ажыл-чорудулгазын липензиялаарының, оларның продукциязын сертификастаарының, күрүненің статистика талазыбиле отчеттуунун бөдүүнчүткен чурумун доктаадыр;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң даштыкы күрүнелер-биле салыг, эртем-техниктиг, бүдүрүлге, информастыг харылзааларын хөгжүдеринге дуза кадарын киириштир, оларның даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын деткиир;

биче бүдүрүлгелерге кадрлар белеткээрин, бир янзы белеткээрин база мергежил белдиерин организастаар;

организастыг азы ажык сайгарлыкчы хемчеглерни эрттирери-биле биче бизнестин субъектилериниң эвилеллериниге (ассоциацияларынга) коммерциялыг әвес каттыжыышкыннарынга, боттодунга чедирер нинтилелдериниң үлүг-хуузу 25 хуудан ажып турар биче бүдүрүлгелер бо Хоойлуда көрдүнген күрүне деткимчезин ажыглавас.

7 үүл. Күрүне хереглелдериниге продукция болгаш барааннар (ачы-дузалар чедиринге) бүдүреринге база биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң киржири

Тыва Республиканың Чазаа, ямылар болгаш ведомстволар, кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның чагыргалары күрүне хереглелдериниге продукцияның база барааннарның (ачы-дуза чедириниң) чымдык хевирлерин бүдүрер болгаш белеткеп бээр кылдыр чагыгларның чамдык үлүг-хуузун биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге курлавырлаарын көөр.

Тыва Республиканың Чазааның кол-колунга хамаарыштырганы продукцияның хевирлериниң талазы-биле күрүненің хереглелдериниге продукцияны база барааннарны (ачы-дуза чедириниге) салып алыр болгаш белеткеп бээр кылдыр күрүне чагыкчылары чагыгларны хевирлеп база таарып киирер болгаш күрүне дугуржулгаларын чарыл турар үеде, биче сайгарлыкчы чоруктуң аразында чорудуп турар, айыткан үүлдерни белеткээри-биле мөөрейлерге үндезилээш, продукцияның ол хевирлерин күрүненің хереглээринге белеткеп бээр үүлдериниң нинти хемчээлинден 15 хуудан эвээш әвес турда, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге үлей хуваар хүлээлгелиг.

8 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң коммерциялыг әвес каттыжыышкыннары

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң хөгжүлдеэн болгаш ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан сорулгаларны шиитпирлээриби-биле, субъектилер үүгле боттарының уставта сорулгаларын күүседири-биле бүдүрүлге болгаш өске-даа сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырар эргелиг коммерциялыг әвес эки тураның каттыжыышкыннары болур болгаш ол нинтилелдериниң киржикчилериниге саң-хөө дузазын көргүзер сорулгаби-биле оларның тур када хостуг акша-хөреңгилерин мөөннээри-биле тургузар.

2. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң боттодунга акша чегдирер нинтилелдери:

Россия Федерациязының Төп банкызынга болгаш оон чер-черлерде салбырларынга ыяап-ла турар курлавырлар шыгжаар эргези чок;

депозитарий-банкыга азы чээлинин өске-даа организациязынга бодунуң курлавырларын эргелеп-башкарарын дагзып болур;

айыткан нинтилелдериниң киржикчилериниң салыр акшазын (дадывырларын) төлээриниң хемчээлин, үезин болгаш чурумун, а ол ышкаш оларга саң-хөө дузазын чедириниң хуусааларын база негелделерин тодарадыр;

айыткан нинтилелдериниң киржикчилери болбайн турар хуу кижилерге база юридиктиг албан черлериниге акша-хөреңги бээр эргези чок.

10 үүл. Эрте амортизация

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери кол фонтуларның чогуур хевирлеринге доктаатканы нормаларын ийи катап ажып турар хемчээл-биле бүдүрүлгениң шүүделдер чарыгдалдарынга хамаарыштырган бүдүрүлгениң кол фондуларының эрте амортизациязын ажыглаар эргелиг.

2. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эрте амортизациязының механизмин ажыглаары-биле кады биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери ажыглап эгелээни үш чыл ажылдаан хуусаалыг кол фондуларның эге ортээнден 50 хуу чедир немей амортизация акшазын үндүр бижип болур.

Биче бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазы соксаан таварылгада, ону ажылдалып эгелээн үезинден бээр бир чыл эрткиже, немей санаан амортизацияның түүнүн айыткан биче бүдүрүлгениң баланс орулгазының көвүдээнинің күселиби-биле катап тургузар.

11 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика программалары

1. Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден деткиирин биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден деткииринің федералдыг (Россия Федерациязының) программазы-биле болгаш ону база республиканың хереглелдерин барымдаалап турган ажылдап кылган биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика программазы-биле, биче сайгарыкчы чоруктуң хөгжүдериниң болгаш деткииринің кожууннар база хоорай программалары-биле дүүштүр боттандырар.

Тыва Республиканың Чазаа республика бюджедин Тыва Республиканың Дээди Хуралынга күрүнеден киириниң бетинде, биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика программазының төлевилелин чыл санында киирер.

Ону боттандырарынга чарыгдалдарны үндүрүп бээрин чыл санында-ла республика бюджединге көөр.

2. Биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүдериниң болгаш деткииринің республика, кожууннар база хоорайлар программалары дараазында кол-кол негелделерни бодунга:

республика болгаш тус чер деңнелинге биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүдериниң база деткииринің инфраструктуразын хевирлээр талазы-биле хемчеглерни;

биче сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүдериниң перспективтиг угланыышкыннары болгаш биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң ажыл-чорудулгазының колдаар хевирлерни;

биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің кол-кол угланыышкыннарын боттандырарынга болгаш хевирлерин хөгжүдеринге ап турар хемчеглерни;

сайгарлыкчы ажыл-чорудулгаже чурттакчы чоннуң социал талазы-биле камгалаттынмаан кезектерин, оон иштинде инвалидтерни, хөрээженнерни, аныяктарны, курлавырже үнген (халашкан) шериг албанныларны, ажыл чоктарны, десконнерни болгаш ужурга таварышкаш көшкеннерни, хоругдал черинден әәп келген улусту хаара тудар талазы-биле хемчеглерни;

биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің үндүрүг чиигелделерин доктаадыр болгаш чогуур бюджеттерден чылдың-на акша-хөреңги үндүрүп бээр талазы-биле саналдарны;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге әртемшинчилел, дуржулга-конструктор ажылдарының, а ол ышкаш инновация программаларының түңнелдерин дамчыдып бээрин хандырар талазы-биле хемчеглерни;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге куруг турар болгаш тудуу доозулбаан объектилерни, а оон ыңай орулга чок болгаш каражалыг бүдүрүлгелерни чиигелделиг негелделер-биле дамчыдып бээриниң талазы-биле хемчеглерни;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге айыткан объектилерге киирген акша-хөреңгилерни барымдаалап тургаш, оларның хөлезилеп алгылааны шимчевес өнчүнүң объектилерин бирги эәлчегде садыл алырынга аргаларны хандырар талазы-биле хемчеглерни киирген турар.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің программазын күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктаатканы чурум-биле чогаадып кылыр болгаш чурттакчы чонну ажылга киирериниң, миграция политиказын боттандырарының программалары-биле, экологтуг нарын айтырыгларны база онзагай байдалдарның уржуктарын узуткаарын шиитпирлээри-биле холбашкан болур ужурлуг.

3. Биче сайгарлыкчы чоруктуң күрүнеден деткииринің программаларының саң-хөө хандырылгазын чыл санында-ла федералдыг, республика бюджеттериниң база тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күселиби-биле, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 20 үүлүнүң 1-ги кезээ-биле көрдүнген өске-даа дөстерниң акша-хөреңгилериниң күселиби-биле боттандырар.

Чыл санында ыяап-ла үндүрүп бээр акша-хөреңгилерниң хемчээлин Тыва Республиканың Чазааның киирип келгени-биле республика бюджединиң чарыгдал кезээнге аңгы одуруг-биле киирер.

Тыва Республиканың республика бюджединиң база тус чер бюджеттериниң күселиби-биле акшаландырарының хемчээлин чогуур бюджеттерниң чарыгдал кезээнге аңгы одуруг-биле айтыр.

4. Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, организас-эрге-хоойлу хевирлериниң болгаш өнчү-хөреңгиниң хевириниң ылгал чокка, хөй-ниити организациялары биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің программаларын бот-тускайлаң ажылдап кылыр болгаш боттандырар, биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің бүдүрүлгелериниң объектилерин бүдүрүлге-технология талазы-биле деткиирин боттандырып турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаатканы чурум-биле чиигелделерни ажыглаар.

15 үүл. Кадрларны белеткээр, бир янзы белеткээр база мергежилин бедидер талазы-биле биче сайгарлыкчы чоруктуң объектилерин деткиири

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары болгаш тус чернин бот-башкарылга органнары биче сайгарлыкчы чоруккa кадрлар белеткээриниң, бир янзы белеткээринин база мергежилин бедидиниң системазын хөгжүдеринге байдалдары турзыр талазыбиле хемчеглерни боттандырар. Биче сайгарлыкчы чоруккa кадрларны белеткеп, бир янзы белеткеп база мергежилин бедидип турар албан черлери болгаш организациялар күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаатканы чурум-биле чиигелделерни ажыглап турар.

16 үүл. Тыва Республиканың Чазааның чанында биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиир фонд

1. Тыва Республиканың Чазааның чанында биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиир фонд болза, биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиириниче болгаш хөгжүдериниче угланган программаларны, төлевилелдерни болгаш хемчеглерни акшаландырар сорулга-биле тургузуп турар коммерциялыг әвес организация болур.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиири-биле адаанна-жып кагжыр экономиканың үндезиннерин үрегдевес продукцияның курлавырлары-биле болгаш садып саарары-биле, оон иштинде күрүне хереглелдериниге продукция белеткеп бээриниң системазын ажыглаарының база биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиириниң тускай сорулгалыг программаларын боттандырарының аргазы-биле хандырарынга дуза чедирер хевирлерин ажыглаар.

Курлавырлар-биле хандырарынга дуза чедирерин дараазында дөстерниң:

— республика бюджединиң хемчээлинден чыл санында 0,5—2 хуу хемчээлдиг тыртар акшаның;

— төпчүткен тускайлаан фондуларның, курлавырларның болгаш шыгжамырларның;

— сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің федералдыг фондузунуң акша-хөреңгилериниң;

— доозулбаан тудугларны дүүрүп турда, тургустунган материалдыг болгаш акша-хөреңгилериниң;

— төпчүткен валюта акша-хөреңгилериниң күселиби-биле даштыкыдан кирер бараандан алган акша орулгаларының;

— даштыкы дуза, делегей организацияларның техниктиг болгаш өске-даа деткимчези кылдыр алган акша-хөреңгилериниң;

— бодунуң хууда ажыл-чорудулгазындан орулгаларның;

— хуу кижилериниң база юридиктиг албан черлериниң, оон иштинде даштыкыларның эки тура дадывырларының;

— өртек-үнелиг саазынларны парлап үндүреринден болгаш таварадырының;

— биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге мөөрейге үндезилеп үндүүп берген чиигелделиг чээлилерден хуулар-биле алыр орулгаларның күселиби-биле боттандырар.

Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің фондузу юридиктиг албан чери бооп турар.

Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің фондузунуң дугайында дүрүмнү хоойлужудулга езугаар бадылаар.

2. Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің ажыл-чорудулгазындан, а ол ышкаш кожууннарның болгаш хоорайларның фондуларындан орулгалар оларның эргезинге артып каар, үндүрүг тыртпас болгаш бо Хоойлуда көрдүнген сорулгаларны боттандырарынче угландырар.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика, кожууннар база хоорайлар фондулары банк ажыл-чорудулгазынга лицензия албайн, биче сайгарлыкчы чорук талазы-биле программаларның, төлевилелдерниң болгаш хемчеглерниң, техник-экономиктиг үндезиннери турда, боттарының субъектилериниге чиигелделиг кредиттерни, хуу чок, кыска хуусааалыг чээлилерни бээр эргелиг болур.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң деткииринің республика, кожууннар, хоорайлар фондуларының сорулгаларын болгаш эргелерин оларның дүрүмнеринге тодарадыр.

Фондуларның кол-кол сорулгалары:

күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр кагжып адаанна-жырын хөгжүдер болгаш бараан рыногун долдурар сорулга-биле бүдүрүлгени тергиндекчи болдурбазының, кол уун эде кылырының программаларын боттандырып турда, эгитпейн төлээр кылдыр саңхөө дузазын бээри;

биче бүдүрүлгелериниң хүлээлгелери-биле долаа бээриниң, хүлээникчиниң хүлээлгезин күүседир;

рынокту инфраструктураларын, тускайжыттынган консультация организацияларын, биче сайгарлыкчы чоруктуң деткиирин база кагжып адаанна-жырын хөгжүдериниң медээ системаларын, хереглел экспертизазының болгаш бараанна база ачы-дуза сертификациязының системаларын хандырып, ажыл-ажыл кылып турар объектилерни тургузарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга үлүүн салып киржир;

биче бүдүрүлгелерге кадрларны белеткээр, бир янзы белеткээр база мергежилин бедидер, экономиктиг чаа структураларны деткиир, хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хемчеглерни акшаландырар;

оларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан эртем шинчилеллерин; эртем-практиктиг конференцияларны, чөвүлел хуралдарны акшаландырар;

чурт иштиниң болгаш даштыкы инвесторларның акша-хөреңгилерин киириштиреринче база чогумчалыг ажыглаарынче угланган хемчеглерни эрттирери база оларны чогумчалыг ажыглаары, оон иштинде мөөрейлерни, аукционнарны, делгелгелерни, лотереяларны эрттирери, а ол ышкаш күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааткан чурум езугаар өртектиг саазыннар-биле операцияларны чорудар;

биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге сонуурганчыг бооп турар эргехоойлу, патент-лицензия болгаш өске-даа медээлерни чыып, ажылдап кылырын организастаар, иштики рынокту байдалын өөренип көөр, биче сайгарлыкчы чорук талазы-биле программаларны база төлевилелдерни ажылдап кылып турда, консультация болгаш организас-методиктиг дузаны чедирер;

биче сайгарлыкчы чоруктуң талазы-биле доктааткан чурум езугаар даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырар, делегей программаларынга болгаш төлевилелдеринге киржир.

3. Биче сайгарлыкчы чорукту деткииринің республика, кожууннар, хоорайлар (республика чаргыгалыг) фондуларынче акша-хөреңгилерни чогуур бюджеттерден шилчидериниң чурумун база ол акша-хөреңгилериниң ажыглалын контрольдаарының чурумун Тыва Республиканың Дээди Хуралы база хоорайлар болгаш кожууннар хуралдары доктаадыр.

17 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилериниң чиигелделиг акшаландырары

1. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин акшаландырарын сайгарлыкчы чорукту деткииринің фондузунуң акша-хөреңгилериниң күселиби-биле үезин организацияларынга чогуур ылгалын эгидип турган, чиигелделиг негелделер-биле ажык-чарлыг база мөөрейге үндезилеп турган боттандырар. Ынчаарга чиигелделиг негелделерге биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин акшаландырарын боттандырып турар организациялар Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар чиигелделерни ажыглаар.

2. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар ямызы чурттакчы чоннуң кошкак камгалаттынган бөлүүнге ажылдаар черлер тургузары-биле биче сайгарлыкчы чорукту деткииринің Тыва Республиканың талазы-биле Россия Федерациязының ажылга киирериниң Күрүне фондузунче страхование үндүргүлериниң кирген акша-хөреңгилериниң 1 хуузундан эвээш эвезин чиигелделиг чээли кылдыр ажыглаар хүлээлгелиг.

18 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге үндүрүг онаары

1. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге үндүрүг онаарының, үндүргүлер төлээриниң хостаарының, оларны төлээриниң хуусааларын узадырының, үзүктээриниң чурумун үндүрүг хоойлужудулгазы-биле дүүштүр доктаадыр.

Бир әвес үндүрүг хоойлужудулгазынга өскерилгелер мурунда күштүг бооп турган негелделер-биле деңнээрге, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге таарымчалыг әвес, арай хиреліг байдалдарны тургузуп турар таварылгада, ынчан болдунуң ажыл-чорудулгазының баштайгы дөрт чылының дургузунда айыткан объектилерге оларны күрүне бүрүткээн үезинде күштүг бооп турган ол-ла чурум езугаар үндүрүг онаар.

2. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге, биче сайгарлыкчы чорукту деткииринің фондузунга, инвестиция база лизинг компанияларынга, чээли болгаш камгаладылга организацияларынга, а ол ышкаш биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниге ажыглар күүседир база оларга ачы-дуза көргүзер сорулга-биле тургузуп турар будүрүлгелерге, албан черлериниге болгаш организацияларга үндүрүг онаарының талазы-биле чиигелделерни Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктаадыр.

19 үүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң камгаладылгазы

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң камгаладылгазын чиигелделиг негелделер-биле боттандырар. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң камгаладылгазын боттандырып турар камгаладылга организациялары күштүг бооп турар хоойлужудулганың доктаатканы чурум-биле чиигелделерни ажыглаар.

(Улаңчызы 4-кү арында).

Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чоруктуку күрүнеден деткииринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

20 чүүл. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эвилелдери (ассоциациялары)

1. Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эвилелдерин (ассоциацияларын) биче сайгарлыкчы чоруктуу хөгжүдеринге эн-не таарымчалыг байдалдарны, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң ак сеткилдиг адааннажылгазын хандырар, харыысалгазын база эргелерин бедидер, оларның эрге-ажыктарын коллективтиг камгалаар сорулга-биле хөй-ниитиниң каттыжыышкыннары кылдыр доктаатынган чурум-биле тургузар.

2. Күүсекчи эрге-чагырга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эвилелдерин (ассоциацияларын) организастаарынга база хандырарынга деткимче көргүзер.

Биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эвилелдерин (ассоциацияларның) база оларның тургузуп турары бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазынга, а ол ышкаш организастыг азы хөй-ниити хемчеглерин эрттиреринге эргежок чугула бажың-балгаттарны база харылзаа чепсектерин чиигелделиг негелделер-биле оларны хандырарынга дуза чедиреринин, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң эвилелдериниң (ассоциацияларының) төлээлерин хоойлулар болгаш нормативтиг өске-даа актыларының төлевилелдерин, Тыва Республиканың, хоорайларның база кожуунларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын белеткээринге киириштиреринің аргазы-биле боттандырар.

21 чүүл. Нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Хоойлуби-ле дүүштүр чурумчудуп киирериниң хуусаалары

Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг актыларын. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын база тус черниң бот-башкарылга органнарының нормативтиг эрге-хоойлу ведомство актылары бо Хоойлу күштүг болуп эгелээни хүнүнден бээр ийи ай дургузунда ооң-биле дүүштүр чурумчудуп кииртинген турар.

22 чүүл. Шилчилгелиг негелделери

Бо Хоойлуну күштүг болдуруп эгелээнинге чедир кандыг-даа организас-эрге-хоойлу хевири-биле бүрүткеттинген болгаш биче бүдүрүлгелериниң бөлүүнге хамааржыр, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге доктаатган чиигелделерни бүрүн долу хемчээли-биле болгаш бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээнинге чедир күштүг бооп турган хоойлужудулганың тодаратканы хуусааларнын дургузунда ажыглаар.

23 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден 18 чүүлдүң 3-кү пунктузундан өскези, күштүг болуп эгелээр.

2. 18 чүүлдүң 3-кү пунктузу 1996 чылдың январь 1-де күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
№ 442.

ТӨРУТТҮНГЕН ХУНУНЕР-БИЛЕ!

Кызыл хоорайда чурттап, «Шын» солуннуң редакциязында чолаачылап ажылдап чоруур бистиң күдээвис, честевис, чечек ышкаш чараш кыстарның ынак ачазы **Юрий Даржаевич МОНГУШ** июль 10-да 35 харлаан.

Азий диптиң төвүн орта
Амыдырал чечектери
Ажы-төл дээш, алган эш дээш,
Ажыл-иш дээш олут орбас,
Чеден харның чартыын алган
Честевиске, күдээвиске,
Кан дег быжыг кадыкшылды,
Узун назын назылаарын
Уруглары, төрелдери, чуржааттары күзел тур бис!

ХЛЕВИВИС АМДАННЫГ

Арыг-Үзүү суурда Ч. К. Айыр-Санаанын удуртканы ажылчын кооперацияның ажылы макталдыг. Бо чылдың баштайгы чартыында Россия кооператорларының аразында чедип алган көргүзүглери-биле үшкү черни ээлээн. Шынап-ла, магазиннерде бараан-сараанывыс-даа көвей, кылып бүдүрген продуктуларывыс-даа шынар талазы-биле багай эвес. Чамдык бараанналрның өртектүнези элээн бедик бооп турары шын. Саян артындан сөөрткен шүүделивистиң улуу кончуг. Ынчангаш өзе берген өртектер чүве.

Мээн ажылдап турар пекарнямның коллективиниң ажылы база-ла макталдыг. Арыг-Үзүү хлеви чиг болган азы кижи чиир аргажок дижип турганын бо назыда дыннаваан мен. Хлебтиң өртээн хостуг салырының мурнунда ээлчегде ийи тонна чедир хлеб быжырып турдувус. Ам бир ээлчегде тонна хирени быжыра бердивис. Чурттакчыларның акша-төгерии эвээжеп, өртектиң өскени маңаа дорт хамаарылгалыг деп бодаар мен.

Бистиң быжырган хлевивисти Кызыл хамаанчок, Красноярскиниң безин чурттакчылары (колдуунда чолаачылар) эртип-дүжүп тургаш, ыяап-ла садып аарлардыр, Ооң кол чылдагааны—эки шынарлыы.

Любовь ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Хлеб быжырыкчызы.

ӨВҮР ЧЕРГЕ СПОРТЧУ БАЙЫРЛАЛ

Тураскаадыг – сактыышкын

Чеден чылдарга чедир Тывага дыка сайзырангай турган хол бөмбүүнүң кезек үеде барык-ла кагдынган чыгыы тургаш, катап база сайзырап орары боттуг ажыл-херектерден көстүп турар апарган-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, спорттуң бо хевириниң катап төрүттүнгени—Президент Ш. Д. Ооржактың ачы-хавыяазы деп билип чоруур мен.

Шыны херек, сөөлгү чылдарда стадионнарга, залдарга бөмбүк даажы дынналбастай берген турду ийин. Ам сөөлгү ийи-үш чылдан бээр волейбол шөлдери катап ээлеттинип эгеледи, чоннуң сонуургалы база көдүрлүп ор. Ооң бир чижээнге Өвүрнүң, республиканың шыырак ойнакчыларының бирээзи чораан Ш. В. Элбектің чырык адынга (чораан болза 60 харлаар) тураскааткан Хандагайтыга болган спортчу байырлалды айтып болур.

Аңаа аңгы-аңгы кожууннардан шупту 13 команда киришкен. Өвүр дээрге Өвүр-ле болгай, кыдыг-кызыгаар кожуун, ооң төвү Хандагайтыга чедир хөй-хөй арт-сынны ажар. Ол хиреде аңаа эң ырак дээн черлерден, ылангыя Кызылдың болгаш Эрзин, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарындан бээр спортчулар боттарының күсели-биле чедип кээп, хол бөмбүүнге сонуургалдыын бадыткап, а оюн үезинде спорттуң бо хевиринге бедик мергежилдиин хөйте бараалгадын көргүстүлер. Ол ышкаш Кызыл хоорайдан ИХЯ, Үндүрүг инспекциязының болгаш АФЭ-ниң (Айыл чок чоруктуң федералдыг эргелели) командалары база киришкеннер. Аалчыларны хүлээп ап турар өвүржүлер кайын куруг боор ийик — ийи шыырак дээн командазын база белеткеп алган болдулар.

Эң-не эгезинден эскеринчиг чүве — бо спортчу байырлалга белеткелдің бедик деннели. Ол чүл дээрге, оргкомитеттің (ону хоочун спортчунуң кады төрээн дунмазы Кызыл-оол Тас-оол удурткан) бүгү чүвени баш удур көрүп, тодаргай планны тургузуп алганы. Маңаа сагынгыр-тывынгыр чоруктуу Элбек Шагдырның улуг күдээзи Майдыр Зайцев баштады көргүскенин демдеглээр апаар. А ачазынга сактыышкын - тураскаадыгны мынчаар демдеглеп эрттирерин ооң оглу Элбек Тимур дөргүлтөрелинге эгелекчи саналды киирип, идип үндүрген болду.

Хандагайтының делгем стадионунда кижи бажы кизирт. Шаанда болза, аът бажы козурт дижир болгай, ам мында, стадион даштында, өн-баазын машиналар ону долгандыр куржалыпкан турлар.

Парад. Спортчулар команда аайы-биле чыскаалыпкан. Элбек Шагдырның оглу Тимур баштады, кады төрээн дунмазы Элбек Кутузов, төл чээни хоочун мөге Михаил Шакааажык олар республика тугун киискидип үндүрүптүлер. Оркестрниң байырымныг хөгжүмү чүгле диилээр. Байырлалдың кол организакчызы үстүнде айытканывыс Элбек Шагдырның кады дунмазы, кожуунда волейбол федерациязының даргазы Кызыл-оол Туматович Тас-оолга капитаннар рапорттарны тус-тузунда бергеннер. Дараазында Элбек Шагдырның кады ойнап чораан эштеринге сөс.

Ооң соон дарый манзалап каан ийи шөлге баштайгы сегиржин алыышкын. Ол болза Өвүрнүң бирги командазыбиле республиканың Үндүрүг инспекциязының (РУИ), Сүт-Хөл биле Тес-Хемниң командалары. Маңаа көрүкчүлерниң хөй кезии Өвүр биле Кызылдан РУИ командаларының аразында оюнну сонуургап эгелээн болганда, ол дугайын каксы-даа бол, айтырга мындыг. Хамыкты мурнай төлге тырткан аайын езугаар ойнай берген ийи команданың кайызын-даа кандыг дээр боор, шөлче хоомай улус кайын үнер: бөмбүк бирде бир талаже, бирде өске талаже чайгылып, «аарыкчыларның» сонуургалын кыптыктырып турган. Сан соңнуг-мурнуг чоруп турда, 8—8-ке, ооң соонда 10—10-га, ынчап чоруй 12—12 апаарга, байдал улам дүшкүүрээн.

Бодунуң командазы дээш өвүржүлер дыка-ла кызыттылар. Эмин эрттир «изээш», «ынчавыт-мынчавыт», «онумону кыл» деп, шуут-ла дорт айтып-даа турар улус бар. Ол чорук команданы чардыктырып-даа турганы чадавас, сан 15—12-ге төнүп, кызылчыларның тиилелгези-биле доозулган.

Шүүлде оюннар. Эң шыырак дээн дөрт команда арткан. Олар бо: Чөөн-Хемчик, Эрзин, республиканың АФЭ болгаш Кызыл району.

Төлге тырткан сөөлүнде маңаа эң солун оюнну Чөөн-Хемчик биле АФЭ-ниң командалары көргүскеннер. Эң шыырактар таваржы берген болгаш оюнуң көрүштүү маргыш чок.

Эгезинде кайы-даа тала сан албайн, чүгле солчуушкун (переход) кылып элээн болдулар. Ындыг-даа болза, улус чалгаарадыр чүве чок — кончуг күштүг кагыглар, чараш дамчыдылгалар. Маңаа мындыг киирилдени кыла тыртып каалы. Волейболда «пас» деп термин бар болгай. Бистиң хоочун ойнакчыларывыс ону «кагыг» деп чаңчыгып калганнар, а херек кырында энциклопедиялыг словарьдан көөргө, ол кагыг, солуушкун-даа эвес, а бөмбүктү бот-боттарынче дамчытчырын (передача) ынча дээр чүве болду.

Ам оюнче эглиил. Чөөн-хемчикчилер (мында колдуунда хөндергейжилер) баштайгы санын ажыткаш, шуут-ла «тыылады» бердилер. Чараш, дидим оюнну көргүзүп, ынчалдыр 5—6 санны улаштыр аптылар. Удурланыкчыга девиденчиг байдал тургустунган — оюнуң барык чартык кезии тикте. Ынчалза-даа спортка өлдеп ужуралдар база тургулаар: АФЭ-ниң командазы минута ап, кезек сүмелешкен соонда, баштайгы санны ажыдып, ынчалдыр тынгарлып үндүлер. Ол-ла хевээр удурланыкчызын кудурук ызырты сүрүп четкеш, 8—8 кылдыр деннештилер. Оон улам сорук кирип, санны чоорту өстүрүп эгелээш, тиилелгени ходга аптылар.

Ийиги оюнга база артык мергежилдиин көргүзүп, удурланыкчызын 14—9 санга удуп алдылар. АФЭ-ниң бо маргылдаага тиилелгеже оруу ынчалдыр ажыттынганы ол. Дараазында ужуражылгаларда оюн чүгле оларның талазынче чайгылып, бо байырлалга тиилекчи команда бооп шылгарап үндүлер. Ооң-биле олар Моолдуң Кобду хоорайга болур маргылдаага киржир эргени чаалап алганнары ол.

Чугаалап каайн, ол эргени Чөөн-Хемчик командазы хензиг черден аптар часканнар эвеспе. Ангы-ангы черлерден кыска үеде чыылган болгаш, «хол эптештир» ойнап четтикпээнинден, уттурганнар боор деп бот дугайты ынчаар көөр чордум.

Түннел. Шаннадлар-даа шыырак. Тиилекчи командага 3 млн. рубль, ийигизинге—2,5 млн., хойлар, өртектиг бараанар, оон туржук, командаларның хеп-формаларын безин көрүп шаннаанын бодааргa, хоочун спортчунуң төрелдери, оглу, кызы, күдээлери, кенээтери улуг кижизинин тураскаадыг-сактыышкынынга төлептиг-даа белеткенген-дир деп, бо-ла кижиниң сеткили өөрүп, байыр чедирбестің аргазы чок боор чорду.

Чап ҮҮЛДҮМ.

ДООСТУРУ БИЛЕК

Республиканың ажылагыйларында, бүдүрүлгелеринде чартык чылдың түннелдери кидин түлүк чоруп турар. Ооң-биле чергелештир Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы сумузунуң девискээринге кожуунуң ажыл-агыйларының чартык чылда кылып чоруткан ажылдарын түннеп үндүрген наадым болуп эрткен. Ук байырлалды «Суг-Бажы» ассоциациязының чиигине директору А. Ш. Тюлюш ажыдып чүве чугаалааш, дараазында сөстү Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. С. Долгарга берген. Ол наадымның киржикчилери —көдээ ишчилерге байырны чедирип тура, кожууннуң иштинде ниити байдал-биле таныштырып, сонгулдаларның түннелдерин база чугаалаан. Кожуун чергелиг наадымны мында эрттирген ужуру болза, тус черниң ажыл-агыйлары кыштаглаашкынны, часкы тарылганы организастыг байдалга чоруткан. Тодаргайлаарга, 100 баш хойдан, сарлыктан, чылгыдан 100 чаш мал төлүн алган.

Республиканың өске кожууннарынга бодаарга, мында мал ажыл-агыйы кудуку деннелде, ынчалза-даа ажылагыйы бүдүрүлгелеринде турар сүт-бараан фермалары чаңгызынын-даа дүүшпээнин ол чугулалап демдеглээн. Мал ажылын хөгжүдүп, мал бажын өстүрери, көдээнин ишчилеринин хей-аъдын көдүрери-биле суму бүрүзүнге моон-даа соңгаар чыл санында чамдык наадымнарны организастаарын аазаан. Удуртукчу бодунуң чугаазын доозуп тура, кожууннуң бүгү чонун рыноктуң бергелеринге алыспайн, тодуг-догаа, орулгалыг чурттаары-биле мал-маганны өстүрүп, ногаа-чимисти тарып, бот хандыртынарынче кыйгырган.

Дараазында кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң улуг зоотехниги М. С. Тюлюш илеткел кылган. Кожуунда ниитизи-биле 7 коллективтиг көдээ ажылагый бүдүрүлгези болгаш 1 ассоциация хаара туттунган. Ында шупту 3553 бода мал (1040 саар инек), 15142 шээр мал (7770 төрүүр хой), 1883 чылгы, 121 иви, 50 хаван бар. Кыштаглаашкынны үре-түннелдиг эрткен черлерге «Суг-Бажы» ассоциациязы, «Каа-Хем», «Бүрен-Аксы» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери хамааржыр. Чамдык ажыл-агыйларда удуртукчуларның, кадарчыларның харыысалга чогундан хөй чидириглер бар болганы илерээн. Ылангыя «Енисей» 70 баш бода малды, «Ленинчи орук» 48 шээр малды чидирген. Кожуун чартык чылда күрүнеге 1101 центнер эзүтү, 859 центнер сүттү дужааган.

Байырлалдың кол көзээ доостуру билек, чамдык черлериң удуртукчулары, суму чагырыкчылары боттарының мурнакчыларынга шаннадларны тывыскан. «Каа-Хем» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинден мурнакчыларга — хүнде 480 немелде деңзини ап келген бызаа ажаакчызы Галина Горилая, бодунга быжыглаан инектеринден хүнде 220—230 л сүттү сагган саанчы Ирина Одушпай, бир хойдан 3,2 кг дүктү алган хойжу Беженди Кинсан суглар хамааржыр. Оларны тус-тузунда акшалар-биле шаннаан.

«Суг-Бажы» ассоциациязы малчыннардан Кайгал-оол Ооржакты 100 хойдан 110 хураганны камгалап алганы дээш хевис база 53 хураган-биле шаннаан, Хажыкы Мартай-оолду (100—100) хевис, 36 хураган-биле, Инна Хертекти (100—90) хевис, 16 хураган-биле, Евгений Лопаанны (100—90) 100 муң рубль, 11 хураган-биле шаннаан. Чылгычылардан Эдуард Саая, Владислав Кинсан, механизаторлардан Дыртыйбан Бүрүкей, Эрес Дандар, кадарчылардан Сергей Хомушку шылгараан, тус-тузунда акша шаннадларын алганнар.

Байырлалдың кол көзээ доосту, шаннал макталдарны тывысканының соонда, эр-хөрээжен улустарның командаларының аразында хол бөмбүүнге оюннар эгелээн. Маргылдаага 6 хөрээжен, 9 эр улус командазы киришкен. Кашпагай, чидиг оюннарның түннелинде хөрээженнерден бирги черни Каа-Хем кожууннуң чыынды командазы, ийигизин Кызылдан «Эмчи», үшкүзүн Кызыл кожууннуң Кур-Чер суурунуң командазы алган. Тиилекчилерге Бүрен-Бай-Хаак суму чагыргазы шаннадларны тывыскан. Эр улус аразында бирги черни хөндергейжилер, ийигизин—Кызыл кожууннуң чыынды командазы, үшкүзүнге Суг-Бажының командазы төлептиг болган. Оларны Кундустуг суму чагыргазы тус-тузунда шаннаан.

Бистиң республикавыска кандыг-даа чергелиг байырнаалымнар тыва хүреш чокка эртпес болгай. Бо байырлалдың үезинде 64 мөгениң хүрежи болуп эрткен. Аңаа ат-сураа билдингир мөгелерден Владимир, Аяс Монгуштар, Радик Намажап, Геннадий Монгуш, Сергей Дандаа дээш, өскелер-даа кээп киришкен. Түннелинде, бирги черни Аяс Монгуш, ийигизин Радик Намажап, үшкү-дөртку черлерни Геннадий Монгуш (Бүрен-Хем) база Суг-Бажының аныяк мөгези Виктор Дамбаа алганнар.

Үстүнде бижээним чүүлүмнү доозуп тура, чоннуң дилээн езугаар малчыннарга хамаарыштыр тывыскан шаннадларның болгаш келген мөгелериниң дугайында, оларның чамдык бодалдарын, санал-оналдарын илередип көрейн. «Малчын бүрүзү дузалакчы кадарчылыг болгай, чылдың-на наадым болурга, «Суг-Бажы» ассоциациязының даргалары чүгле улуг малчынны шаннаар боор-дур, мал кадарары, карактаары ындыг амыр эвес, берге ажыл-дыр, манаа дузалакчы кадарчының киирип турар үлүг-хуузу база улуг. Ынчангаш оларның кайызын-даа шанназа, азы хомудал чогу-биле ол чаңгыс шаннадлы үлежир болза эки-дир», «күштүг-ле бис дээш, чалаваска-даа сумулар кезип чоруп бербейн, Аяс, Владимир алышкылар арынныүрүн, алдарын кадагалаар улус болза», «улуг эвес хүрештерге аныяк мөгелерни деткип, оларның хей-аъдын көдүрери-биле, харын-даа спонсорлаар ужурлуг улустур ийин» дээн ышкаш чүүлдерни өске-даа мөгелериниң адрестеринге чугаалаар болдулар.

Ол черле шын боор.

Ольга САНДАРАА.

ОНЗА БАЙДАЛГА ЭРТКЕН

Буян сеткилдиг кижиниң төрүттүнген хүнү безин онзагай. Июль 6-да Тываның девискээринге каан, кончуг чылыг хүн болган. Ол хүн XIV Далай-ламаның төрүттүнген хүнү. Бо байырлалды бистиң республиканың чону бир онзагай кылдыр демдеглеп эрттирген. Чүге дизе, бо чылын Тибетте шажынның дээди чергелиг эртемдени — буддизм эртемениң доктору Геше Лосаң Түптен хелиң башкы тыва чонга бараан болуп ажылдап, чоннуң чагыы-биле ном номчуп, шажын-чүдүлгени сайыардыр талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп турар. Ооң-биле кады Индияның камгалакчы бурган-сагыызынның Тувдап Чойхорлинг хүрээзинден Балдан Лхамо Чырыткылыг XIV Далай-лама башкының чорутканы-биле база ажылдап турар.

Чырыткылыг башкының төрүттүнген хүнүнде тыва чон Дөгээ баарында хүрээге барып, Геше Лосаң Түптен хелиңниң мөргүл-номун дыңнап, сеткил-сагыжын арыглап алган. Башкылар «Хей-аът», «Узун назын» йөрээл номнадарын номчуп, Балдан Лхамо бурган-сагыызынга Сержимни өргээн. Оон улаштыр хүрээниң девискээринде Оваага Ыдыктыг саңны салып, хүндүткелдиг тыва чем — арбай далганы-биле чажыг-өргүл езуладын кылган. Ол езулалдың ужур-утказы: «Соом» деп сүзүглелди чалбарып йөрээвишаан, бир дугаарында, далган адыштаан холун чоорту бедиде көдүре аарак, хуулгаазын төрүмелдиглер — Улуг ламаларга өргүлүн илередир, ийиде, ол-ла холун көдүре чоруй, чер-делегейниң бүгү амылыгларының үр үеде аас-кежиктиг болурун бүзүрелдиг йөрээгеш, далганны чажар.

Дээди Геше Лосаң Түптенниң чугаазы-биле алырга, Чырыткылыг Далай-ламаның төрүттүнген хүнүнде Индияга ыяап-ла чаъс чаар турган. Ынчангаш-ла ындыг турган боор, Кызылга ол хүн каан изиг тургаш, хеп-хенертен кежээкиниң 7 шак 30 минута турда, чаяалгалыг аржаан чаъс чаап, а кежээликтей 10 шак үезинде оран-делегей онзагайы-биле ийи каът чеээш тыртып, хүн хуулгаазын хүннеп, кара булуттарны кызыл өң киирип, чер-делегей онза өң кире берген турган.

Геше Лосаң Түптен келир чылдан эгелеп Тывага Чырыткылыг Далай-ламаның төрүттүнген хүнүнде маргылдаа-мөөрейлерни эрттирер дугайында эгелээшкинни кылып турар. Тыва чон ону деткиир боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Данзан ЦУНТИМ.
Тибет башкыларының хелемечизи, шажын ажылдакчызы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КИДИС САДЫП ТУР

Кызылдың алгы-кеш болгаш кидис заводу

кидис болгаш кидис кылыгларын садып тур. Өртээ 1 кг-де 4200 рубль. Солчулга (бартер) аргазын база ажыглап болур. Солчулгага дуктү, эътти, дириг малды ап болур.

Бистиң-биле ажыл-агыйжы харылзааны тударынче чаладывыс.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Семирацкий кудумчузу, 61. Телефоннары: 3-02-73, 3-00-61, 3-02-14.

СПОРТЧУ ОЮННАРЖЕ ЧАЛАП ТУР

Таңды-Тываның 75 чыл оюнга база бистиң чаңгыс черчурттуувус, аттыг шериглериниң комиссары чораан Серен Арапаевич Күжүгеттиң чырык адынга тураскааткан спортчу оюннар Кызыл кожууннуң Кур-Чер сумузунга 1996 чылдың июль 19-та эртерин чарлап тур.

ПРОГРАММАДА:

1. Аът чарыжы: улуг аът — 25 км черге, аныяк аът — 15 км черге.
2. Челер болгаш чыраа аттар чарыжы: улуг аът — 15 км., аныяк аът — 10 км.
3. 64 мөгениң хүрежи.
4. Чадаг чарыш — 15 км хемчээлге.
5. Хол бөмбүүнге маргылдаа (шаннал дадыырлыг).

Кур-Чер суму чагыргазы.

ЧАГЫДЫЛГА-97 ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелели 1996 чылдың июль 1-ден август 31-ге чедир дараазында төп солуннарга болгаш сеткүүлдерге чиигелделер көрдүнген чагыдылга эгелээн дээрзин дыңнадып тур:

«Известия» — чартык чылда өртээ 32400 рубль.
«Не может быть» — чартык чылда 42120 рубль.
«Советская Россия» — чартык чылда 64800 рубль.
«Труд» — неделяда 5 катап үнер, чартык чылда 51840 рубль.
«Труд» — суббота санында үнер, чартык чылда 17280 рубль.
«Век» — чартык чылда 58320 рубль.
«Общая газета» — чартык чылда өртээ 52920 рубль.
«Ровесник» — чартык чылда 97200 рубль.
«Шестнадцать» — чартык чылда өртээ 86400 рубль.

Солуннарны, сеткүүлдерни чагыдып алырынче далажыңар!

Чиигелделер көрдүнген дээрзин утпаңар!

СИЛЕРНИ МАНАП ТУР БИС

Кызылда инвалидтерниң тускай бүдүрүлгезиниң коллективи тус бүдүрүлгелеринге чонга садары-биле алган бараанларының өртээн «Чодураа» кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилелдиң удуртукчузу Белекмаа Доржуевна Лудудан, «Арзылан» хуу ажыл-агыйлыг бүдүрүлгениң даргазы Владимир Иванович Шолгуновтан эгидип бээрин дилеп тур. Бертик-межел, аарыг кижилерни бодаар боор деп, силернин арыг арын-нүүрүнерге идеген артывыс.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак хеймер дуңмавыс Эрзиниң орук черинин начальниги Анатолий Сатович Оюу 33 харлыг аныяк назынында озал-ондакка таварышкаш, амы-тынындан чарылган.

Кажыыдалдың аар-берге хүннеринде ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүскен «Тыва автоорук» черинге, Эрзин кожуун чагыргазынга, кожууннуң орук черинин коллективинге, Өвүр, Тес-Хем кожууннарның орук черлериниң коллективтеринге, удуртукчуларынга, чоок эжи, Мөңгүн-Тайгада школа директору Геннадий Даваакайга, башкы Юрий Доржуга, эжи Мергенге, чаңгыс классчыларынга, чаңгыс курсчуларынга, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Каа-Хем, Бай-Тайга, Эрзин кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан келген төрелдериниске, кудаларга четтиргенивисти илергейлеливис.

Кады төрээннери, кадайы, уруглары, хей сапныг чоок төрелдери.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы Чазак Баштыңының оралакчызының секретариадының начальниги Доруг-оол Очур-оолович Сааяга ооң оглу

Вячеславтың

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629, МФО, 49304729, ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар киллизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларын, авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы—6042. Чагыг № 105—203.